

*С.В. Головкін
А.В. Іщенко*

***К**риміналістична
характеристика шахрайства
відносно власності особи
та її використання
на початковому
етапі розслідування*

Міністерство внутрішніх справ України
Луганський державний університет
внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка

С.В. Головкін, А.В. Іщенко

Криміналістична
характеристика шахрайства
відносно власності особи
та її використання
на початковому етапі
розслідування

Монографія

Луганськ
РВВ ЛДУВС
ім. Е.О. Дідоренка
2013

Автори : С.В. ГОЛОВКІН, заступник начальника кафедри криміналістики Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник; А.В. ІШЕНКО, професор кафедри криміналістики та судової медицини Національної академії внутрішніх справ, доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України

Рецензенти : В.В. ЛИСЕНКО, перший заступник начальника науково-дослідного центру з проблем оподаткування Національного університету державної податкової служби України, доктор юридичних наук, професор; В.К. ВЕСЕЛЬСЬКИЙ, начальник кафедри криміналістики та судової медицини Національної академії внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, професор

Рекомендовано вченою радою Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка (протокол № 13 від 25 травня 2012 року)

УДК 343.98:343.72:343.132

Криміналістична характеристика шахрайства відносно власності особи та її використання на початковому етапі розслідування : монографія / Головкін С.В., Іщенко А.В. ; МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е.О. Дідоренка. – Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2013. – 160 с. – Бібліогр. : С. 142 – 158.

ISBN 978-617-616-041-0

У монографії на підставі аналізу міжнародного та вітчизняного законодавства, спеціальної літератури розглянуто криміналістичну характеристику й особливості розслідування шахрайств відносно власності особи, кримінальну відповідальність за які передбачено ст. 190 КК України. В роботі приділено увагу особливостям елементів криміналістичної характеристики та особливостям проведення окремих слідчих (розшукових) дій.

Розрахована на практичних працівників правоохоронних органів, науковців, викладачів, аспірантів, ад'юнктів, а також курсантів та студентів юридичних вузів.

УДК 343.98:343.72:343.132

ББК 67.99(4Укр)94:67.99(4Укр)93

ISBN 978-617-616-041-0

© Головкін С.В., Іщенко А.В., 2013

© Луганський державний університет внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка, 2013

П Е Р Е Д М О В А

Ефективна охорона права власності громадян завжди була пріоритетним напрямком держави Україна. Громадяни мають у своїй власності коштовні предмети, дорогі транспортні засоби та квартири, що не може не привертати увагу злочинців.

Шахрайство відносно власності фізичної особи, в першу чергу, заповдіює збиток їх власникам. Стаття 190 КК України передбачає кримінальну відповідальність за заволодіння чужим майном або придбання права на майно шляхом обману чи зловживання довірою (шахрайство). Цією правовою нормою держава забезпечила можливість правоохоронним органам вчасно і мобільно охороняти і захищати права власності громадян на майно, яке їм належить.

Протидіючи таким злочинним зазіханням, правоохоронні органи ведуть активну і систематичну боротьбу з цим видом злочинів. Ситуація погіршується нерідко і тим, що потерпілі не звертаються в правоохоронні органи, вважаючи, що вони не зможуть надати їм дієвої допомоги в розшуку майна і викритті винних.

У такій ситуації виникає нагальна потреба в криміналістичній характеристиці шахрайства відносно власності особи та її використання на початковому етапі розслідування.

Проблемам криміналістичної характеристики злочинів взагалі, та проблемам розслідування шахрайства зокрема, чимало приділили уваги вітчизняні і закордонні вчені. Серед них – Т.В. Авер'янова, Л.І. Аркуша, Ю.П. Аленін, В.П. Бахін, Р.С. Белкін, В.В. Бірюков, В.Д. Берназ, Т.В. Варфоломеева, М.М. Букаєв, А.Ф. Волобуєв, В.І. Галаган, В.Г. Гончаренко, В.А. Журавель, А.В. Іщенко, Н.С. Карпов, Н.І. Клименко, М.В. Костицький, О.Н. Колесниченко, В.О. Коновалова, І.І. Котюк, В.С. Кузьмічов, В.В. Лисенко, В.К. Лисиченко, В.Г. Лукашевич, Є.Д. Лук'янчиков, Г.А. Матусовський, М.В. Салтевський, М.Я. Сегай, В.М. Стратонов, В.В. Тіщенко, Л.Д. Удалова, К.О. Чаплинський, С.С. Чернявський, В.Ю. Шепітько, Б.В. Шур,

П.С. Яні та ін. Розробці методики розслідування шахрайства присвячені дисертаційні роботи І.О. Антонова, М.М. Букаєва, Т.А. Пазнич. Вони надали серйозну допомогу слідчій практиці, внесли істотний вклад у розвиток теорії криміналістичної методики, створили міцну основу для подальших досліджень. Разом з тим, далеко не всі питання криміналістичної характеристики злочинців вирішені з достатньою повнотою. Деякі з них розглядалися фрагментарно, частково, з дослідженням лише окремих сторін проблеми.

Так, не було, зокрема, проведено досліджень щодо криміналістичної характеристики шахрайства відносно власності особи та її використання на початковому етапі розслідування.

Аналіз слідчо-судової практики, опитування фахівців показали, що правоохоронні органи зазнають труднощів у визначенні способів шахрайства, шляхів його викриття, що не сприяє успішному усуненню слідчих помилок.

В монографічному дослідженні автори намагалися детально розглянути предмет злочинного посягання при шахрайстві відносно власності фізичної особи в сучасних умовах, запропонувати його класифікацію та розкрити криміналістичне значення; встановити способи шахрайства відносно власності фізичної особи в сучасних умовах та класифікувати їх залежно від видів обману та зловживання довірою; деталізувати механізм утворення слідів, їх зміст та визначити основні групи слідів вчинення шахрайства; виявити, конкретизувати характеристику особи злочинця; визначити особу потерпілого та його характеристику; розглянути особливості тактики проведення найбільш типових слідчих (розшукових) дій при розслідуванні шахрайства відносно власності фізичної особи в сучасних умовах на початковому етапі розслідування. З цією метою було проведено опитування 308 співробітників органів внутрішніх справ і викладачів кафедр криміналістики та кримінального процесу вищих навчальних закладів України (132 слідчих, 98 оперативних працівників і 78 викладачів); вивчено та проаналізовано 250 кримінальних справ за фактами шахрайств, що розслідувались слідчими органів внутрішніх справ.

Маємо надію, що розроблена авторами криміналістична структура елементів розкрадання шляхом шахрайства відносно власності фізичних осіб, а також виявлення зв'язків та закономірностей між ними допоможе у практичній діяльності співробітникам правоохо-

ронних та інших державних органів отримати детальну уяву про злочин, що розглядається при проведенні аналізу первинної інформації про нього у процесі розслідування. Розроблені авторами тактичні рекомендації з проведення окремих слідчих (розшукових) дій можуть бути використані співробітниками правоохоронних органів на початковому етапі розслідування для аналізу вихідної інформації, визначення загальних та окремих завдань розслідування, висунення слідчих версій. Також сподіваємось, що викладені в монографії положення, висновки, пропозиції та рекомендації будуть застосовані у науково-дослідній роботі -- у процесі наукових досліджень з проблем розробки й удосконалення криміналістичних методик розслідування; у практичній діяльності на досудовому слідстві -- при розслідуванні шахрайств.

Глава 1 **КРИМІНАЛІСТИЧНА
ХАРАКТЕРИСТИКА ШАХРАЙСТВ
ВІДНОСНО ВЛАСНОСТІ ОСОБИ
В СУЧАСНИХ УМОВАХ**

***1.1. Предмет злочинного посягання
при шахрайстві відносно власності особи
в сучасних умовах***

Криміналістична характеристика злочину, як модель описово-статистичного характеру містить певні елементи. До цього кола відносяться предмет злочину. М.П. Яблоков вважає, що основні риси криміналістичної характеристики шахрайства найбільш яскраво проявляються у безпосередньому предметі злочинного посягання, способі, механізмі, обставинці їх вчинення, типологічних рисах особи злочинців та злочинної групи, іноді і у особливостях злочинних наслідків¹.

З криміналістичної точки зору відомості про особливості предмету шахрайства мають принципове значення для розслідування. Значною мірою специфіка предмету шахрайства детермінує дії злочинців із підготовки, вчинення, приховання злочину, що у свою чергу, впливає на механізм утворення слідів – джерел доказів. Саме тому ця ознака робить необхідним детальне дослідження предмету в межах криміналістичної характеристики шахрайства з урахуванням поглядів на предмет в теорії кримінального права.

Характеристика предмету шахрайства у сучасних умовах повинна виходити із співвідношення термінів науки кримінального права

¹ Див.: Криміналістика / Под ред. Н.П. Яблокова. – М.: БЕК, 1995. – С. 564.

"об'єкт" та "предмет" злочину. Усталеним є розгляд об'єкту злочину як певних суспільних відносин. Категорією ж предмет визначають речі матеріального світу, які у кожному конкретному випадку можуть бути різними, залежно від обставин події злочину, уподобань та прагнень злочинців. Але саме з приводу цих матеріальних речей і виникають суспільні відносини. Деякі науковці вважають, що окремі, конкретні форми власності можуть виступати як безпосередні об'єкти вчинення злочину. Вони виключають їх збіг¹. Але представляється вірною інша точка зору, згідно якої стосовно злочинів проти власності неможливо диференціювати об'єкти правової охорони на родовий та безпосередній, оскільки вони повністю збігаються за своїм змістом². Тим більше Конституцією України проголошена рівність всіх форм власності. У чому полягає сутність цього поняття? Як воно співвідноситься із поняттям майна? В теорії права немає чіткої відповіді. Думки цивілістів поділяються. Переважна їх більшість розглядають власність у подвійному значенні: економічному та юридичному. Власність як відношення людини до предметів передбачає відносини, що утворюються у сфері організації та функціонування виробництва. Інакше кажучи, відносини, що забезпечують поєднання та взаємодію робочої сили людини із засобами виробництва. Таке поєднання характерне для будь-якого суспільства. Як основа виробничих відносин власність завжди означає відносини між людьми з приводу матеріальних об'єктів (речей). Власність як юридична категорія супроводжує виробничі відносини власності протягом всього періоду існування у суспільстві³.

Також невірним є розуміння об'єкту як майна, що розкрадається⁴. Адже матеріальні речі, доки вони не включені у сферу життя

¹ Див.: Тишкевич І.С., Тишкевич С.И. Квалификация хищений имущества. – Минск: Препринт, 1996. – С. 10.

² Див.: Уголовное право. Особенная часть: Учебник / Под ред. Н.И. Ветрова, Ю.И. Ляпунова. – М.: Новый юрист, 1998. – С. 203.

³ Див.: Цивільне право України: Підручник: У 2-х кн. / Д.В. Боброва, О. В. Дзера, А.С. Довгерт та ін.; За ред. О. В. Дзери, Н.С. Кузисювої. — К.: Юрінком Інтер, 2001. – С. 293-296; Развитие советского гражданского права на современном этапе / Отв. ред. В.П. Мозолин. – М., 1986. – С. 25-29; Советское гражданское право // Под ред. проф. О.А. Красавчикова. – М.: Высшая школа, 1985. – С. 293.

⁴ Див.: Курс советского уголовного права: В 6 т. Т.4. Особенная часть. Государственные преступления против социалистической собственности / Под ред. А.А. Пионтковского, В.Д. Меньшагина. – М.: Наука, 1970. – С. 311.

людей, не вважаються охоронюваними державою. Майно не може бути об'єктом злочинного посягання, оскільки у суспільному житті існують стосунки не між людиною та річчю, а між людьми з приводу речей¹. Ототожнення майна та об'єкту злочину суперечить концепції про природу об'єкта злочину та призводить до суміщення понять об'єкту та предмету злочину. Тому майно у корисливих злочинах є предметом посягання.

У чинному законодавстві предметом шахрайства вважається чуже майно, причому ця характеристика трактується однозначно – як чужа річ чи сукупність речей, а також майнове благо у вигляді чужої речі. Дана кримінально-правова категорія не охоплює поняття "право на чуже майно". Таким чином предметом шахрайства може бути виключно річ, яка є об'єктом права власності. Постанова Пленуму Верховного Суду України №12 від 25.12.1992 р. "Про судову практику в справах про корисливі злочини проти приватної власності" вказує, що об'єктом посягань, передбачених главою V КК України 1960 року, є приватна власність громадян, а предметом – майно, яке належить громадянам: житлові будинки, квартири, предмети домашнього господарства, продуктивна і робоча худоба, насадження на земельній ділянці, засоби виробництва, вироблена продукція, транспортні засоби, грошові кошти, акції, інші цінні папери, а також інше майно споживчого і виробничого призначення. Також предметом шахрайства, йдеться в постанові, є не тільки майно, а і право на нього (щадання права вимагати виконання зобов'язань, документи, які надають права на отримання майна тощо)². Викрадення або заволодіння документами, які не мають грошової оцінки, вогнепальною зброєю (крім гладкоствольної мисливської), бойовими припасами до неї або вибуховими речовинами, радіоактивними матеріалами, наркотичними засобами, психотропними речовинами, предметами, які знаходяться в могилі чи на могилі, кваліфікується за відповідними статтями Особливої частини КК України.

¹ Див.: Коржанский Н.И. Объект и предмет уголовно-правовой охраны. – М.: Академия МВД СССР. 1980. – С. 21.

² Див.: Постанова Пленуму Верховного Суду України № 12 від 25 грудня 1992 р. "Про судову практику в справах про корисливі злочини проти приватної власності" // Бюлетень законодавства та юридичної практики України. – К., 1995. – № 1.

Оскільки предмет шахрайства повинен бути матеріальним, мати певні речові властивості, йому притаманна фізична ознака. У цьому зв'язку від майна, що є фізичним, слід розрізнити такий специфічний предмет шахрайства, як речі, що містять у собі сукупність ознак інтелектуальної власності (літературні, художні, наукові твори, винаходи, корисні моделі, промислові зразки тощо). Ці об'єкти за своєю природою нематеріальні, але стають такими після відповідної їх фіксації на матеріальному носії. Вірним є розуміння того, що подібна фіксація робить речі сприйнятливими для оточуючих, тому самі матеріальні носії можуть бути викрадені. Також не може виступати предметом шахрайства річ, яка не має вартості, але дає реальне право на отримання певного майна. Як свідчить судово-слідча практика, ними виступають абонементи, накладні, довіреності, жетони, гардеробні номерки тощо.

У контексті питання про предмет шахрайства певний інтерес становить формулювання у ч.1 ст.190 КК України "придбання права на майно шляхом обману чи зловживання довірою". При цьому не тлумачиться поняття "придбання права на чуже майно", а також "право на майно". Але беззаперечно, що диспозиція ст.190 КК України розуміє під правом на майно не лише право власності, а й право на отримання майна. Питання стосовно предмету шахрайського набуття права на майно є дискусійним. Поширеною є позиція, згідно якої, предметом шахрайства є право на майно¹. Існує і інша позиція, згідно якої предметом шахрайства у вигляді набуття права на майно є саме це майно².

Аналізуючи вищенаведені погляди, зазначимо, що відповідно із вченням про об'єкт злочину, предмет злочинного посягання розглядається як матеріальний предмет, річ. Тому право на майно як нематеріальна юридична категорія не може виступати предметом шахрайського набуття права на майно. У цьому контексті продуктивним вважаємо підхід, згідно якого предметом шахрайства, у вигляді набуття права на майно, є те конкретне майно, право на яке отримує винний внаслідок вчинення злочину.

Слід звернути увагу, що у термін "майно" нерідко вкладають подвійне значення. У широкому розумінні його розглядають як сукуп-

¹ Див.: Волженкин Б.В. Мошенничество. – СПб, 1998. – С. 20.

² Див.: Борзенков Н.Г. Ответственность за мошенничество (вопросы квалификации). – М.: Юридическая литература, 1971. – С. 19.

ність майнових прав та обов'язків суб'єктів цивільних відносин, сукупність реальних цінностей, що належать певній особі¹. У більш вузькому розумінні майном називають матеріальні об'єкти (сукупність речей), окрему річ. Ознака матеріальності, як зазначає І.М. Салімонов, надає можливість говорити про кількісні ознаки речі (маса, довжина, об'єм, тощо), які, зокрема не можуть бути використані при характеристиці послуг, робіт². До того ж, майно, як предмет шахрайства, повинно мати вартість. Споживча вартість полягає у наявності у майна матеріальної або духовної цінності, здатності задовольнити потреби людини. Мінова вартість передбачає, що майном є лише ті речі, у створенні яких вкладений труд людини, який уособлює річ з природного стану³. Аналіз змісту норм ст.190 ЦК України та ст.190 КК України, які є основоположними у даному контексті, свідчить, що в них "майно" розуміється комплексно. Криміналісти розуміють сукупність предметів зовнішнього світу, які мають певну користь для суспільства⁴. Погляди на майно цивілістів та криміналістів не тотожні. Розуміючи під майном речі і сукупність речей, ми отримуємо можливість відмежовувати суспільно-правові відносини з приводу речей від сукупності майнових прав, обов'язків учасників цих відносин⁵. Поняттям "річ" охоплюються всі тілесні предмети матеріального світу, щодо яких можуть виникати цивільні права й обов'язки. Право на майно і інші дії майнового характеру відповідно до цивільно-правового розуміння є складовими майна: "майновими пра-

¹ Див.: Цивільний кодекс України. Науково-практичний коментар: У 2 ч. / За заг. ред. Я.М. Шевченко. – К.: Концерн "Видавничий дім "Ін Юре", 2004. – Ч. 1. – С.263; Мозолин В.П. Право собственности в РФ в период перехода к рыночной экономике. – М., 1992. – С. 47.

² Див.: Салімонов І.М. Кримінальна відповідальність за обман покупців та замовників: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / ЗЮІ МВС України. – З., 2004. – С. 47-48.

³ Див.: Яни П.С. Преступное посягательство на имущество // Законодательство. – 1998. – № 9. – С.74.

⁴ Див.: Никифоров Б.С. Борьба с мошенническими посягательствами на социальную и личную собственность по советскому уголовному праву. – М.: Изд-во АН СССР, 1952. – С. 60-61.

⁵ Див.: Никифоров Б.С. Уголовно-правовая охрана личной собственности в СССР / Б.С.Никифоров; Отв. ред. С.В. Бакшеев; Академия наук СССР. Институт права. – М.: Изд-во АН СССР, 1954. – С. 32.

вами¹. Таким чином у цивільно-правовому розумінні майна можна виділити дві групи майна: уречевлене майно (речі і сукупності речей) і неуречевлене майно (послуги, виконання робіт, інші майнові права).

Узагальнення емпіричних даних отриманих нами при вивченні кримінальних справ дає підстави для таких висновків: грошові цінності слугували предметом шахрайства відносно власності особи у 187 випадках (74,8%), вироби з дорогоцінних металів та каміння – у 23 (9,2%), цінні папери – 10 (4%), нерухомість (квартири, земельні ділянки) – 5 (2%), предмети одягу – 4 (1,6%), інше майно – у 21 (8,4%) випадку. Подібні результати стали свідченням закономірного зв'язку між предметом шахрайства та іншими елементами криміналістичної характеристики злочину (обстановкою, місцем, часом, особливостями осіб потерпілого та злочинця, природи їх стосунків, способу підготовки, вчинення, приховання злочину). Відповідно, шахрайство як напрямок злочинної діяльності можна класифікувати залежно від природи предмета посягання: шахрайство з грошовими та матеріальними цінностями, цінними паперами, нерухомістю, іншим майном.

Злочинці надають перевагу грошовим цінностям. Гроші, як предмет шахрайства, відносяться як всезагальний еквівалент вартості будь-якого товару². Вони представляють собою українські та іноземні грошові знаки (ст. 192 ЦК України), які знаходяться на момент вчинення злочину у фінансовому обігу. Правова природа готівкових грошей не викликає сумніву – вони є речовим об'єктом цивільних прав. До того ж, готівкові гроші є привабливим інструментарієм для злочинців та предметом шахрайства. Перевага грошової маси перед іншим майновим еквівалентом очевидна: вони мобільні, легко трансформуються у інші матеріальні чи нематеріальні еквіваленти. Враховуючи що обставину держава мінімізує сфери обертання готівки, надаючи перевагу безготівковій формі розрахунків між суб'єктами господарювання. Саме тому предметом шахрайств гроші частіше виступають у стосунках фізичних осіб між собою. Судово-слідча

¹ Див.: Антонюк Н.О. Кримінальна відповідальність за заподіяння майнової шкоди шляхом обману або зловживання довірою: Дис. ... канд. юрид. наук. – Львівський національний університет ім. І. Франка. – Львів, 2006. – С. 66.

² Див.: Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар: У 2 ч. / За заг. ред. Я.М. Шевченко. – К.: Концерн "Видавничий дім "Ін Юре", 2004. – Ч. 1. – С. 264.

практика в Україні останніми роками зафіксувала тенденцію залучення фінансовими групами, довірчими товариствами, кредитними спілками, страховими компаніями готівки від фізичних осіб шляхом обману або зловживання довірою.

Часто для отримання грошей від потерпілих злочинці ретельно готуються шляхом створення "доказів" можливого надання послуг шахраями. Так, вони можуть підробляти документи, за допомогою яких можливо отримання певних благ.

Природу безготівкових грошей фахівці визначають по-різному. Деякі вважають, що це форма існування грошей, які не втрачають притаманних їм властивостей¹. Супротивники цієї позиції вбачають у безготівкових грошах наявність права вимоги зобов'язально – правового, а не речового характеру. Але закон тлумачить шахрайство не лише як форму розкрадання чужого майна, а і набуття прав на нього шляхом обману чи зловживання довірою. Дійсно, по своїй суті безготівкові гроші є записами грошових сум на рахунках банку². Тому злочинець, навіть не знімаючи безготівкові гроші з рахунку, має можливість розпорядитися ними. Згідно вимог Інструкції НБУ №527 від 18 грудня 1998 року безготівкові гроші фізичних осіб можуть зберігатися на поточних та депозитних рахунках³. Як документальні чи електронні записи на рахунках в банках безготівкові гроші все частіше останнім часом стають предметом шахрайств та накопичення злочинних прибутків.

За своєю матеріальною природою гроші є речами, наділеними родовими ознаками, а суспільні відносини власності, які існують з приводу грошей, носять такий характер, що і з приводу будь-якого іншого майна.

Таким чином, гроші як предмет шахрайства можна класифікувати за наступними критеріями:

- за сферою обігу (готівкові та безготівкові);

¹ Див.: Ефимова Л. Правовые аспекты безналичных денег // Закон. – 1997. – № 1. – С. 97.

² Див.: Волюбуєв А.Ф. Проблеми методики розслідування розкрадань майна в сфері підприємництва. – Х.: Вид-во Ун-ту внутр. справ, 2000. – С. 47.

³ Див.: Постанова Правління НБУ від 18.12.1998 р. № 527 "Інструкція про відкриття банками рахунків у національній чи іноземній валюті" // Офіційний вісник України. – 1999. – № 1. – Ст. 23.

- за країною-емітентом (грошова одиниця України та грошові одиниці інших країн).

Останніми роками все частіше предметом шахрайства стають цінні папери. Згідно ст.194 ЦК України під ними розуміється документ встановленої форми з відповідними реквізитами, що посвідчує грошове або інше майнове право, а також можливість передачі прав, що впливають з нього, іншим особам. А до особи, яка набула право власності на цінний папір переходять у сукупності усі права, які ним посвідчуються. Законом України "Про цінні папери та фондовий ринок" встановлені такі види цінних паперів: акція, облігації внутрішніх та зовнішніх державних позик, облігації місцевих позик, облігації підприємств, казначейські зобов'язання, ошадні сертифікати, інвестиційні сертифікати, сертифікати фондів операцій з нерухомістю, векселі, приватизаційні папери, заставні, іпотечні цінні папери¹. При цьому цінний папір як предмет шахрайства повинен бути еквівалентний певному майну².

У радянський період можливість обігу цінних паперів серед приватних осіб була практично декларативною. Відсутність у обігу приватних цінних паперів робило неможливим вчинення зловживань ними. Так, за отриманими результатами наукового дослідження М.М. Букаєвим, предметом шахрайства у 843 матеріалах кримінальних справ цінні папери були лише 2 рази³. За нашими даними, питома вага посягання на них у матеріалах 250 справ склала 10 випадків.

Вірно зазначає дослідниця питання використання цінних паперів у злочинній діяльності Є.В. Валласк, що відмінною рисою цінного паперу як виду майна є те, що його цінність полягає не у витратах, пов'язаних з емісією, та, як правило, не у номінальній вартості, а у засвідченому ним певному спектрі прав та обов'язків власника паперу. Тому виокремлюються право на цінний папір та права з цінного паперу⁴. Шахраї можуть прагнути набути та реалізувати як речове

¹ Див.: Закон України "Про цінні папери і фондову біржу" від 23 лютого 2006 року № 3480 - IV// Відомості Верховної Ради України. - 2006. - № 31. - Ст. 268.

² Див.: Ворошилин Е. Предмет преступления при мошенничестве // Социалистическая законность. - 1976. - № 9. - С. 60.

³ Див.: Букаев Н.М. Тактика и методика расследования мошенничества: Дис. ... канд. юрид. наук. - К., 1989. - С. 46.

⁴ Див.: Валласк Е.В. Криминалистическая характеристика и программы расследования хищения путем мошенничества с использованием ценных бумаг: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: Санкт-Петербургский юридический институт. - СПб., 2006. - С. 15.

право на папір, так і набути зобов'язальні права, що цим папером надаються. Але у будь-якому випадку предметом шахрайського заволодіння є сам цінний папір.

За аналогією можна дати висновок, що документи, які передбачають надання їх власникам певних послуг, у свою чергу, мають певну вартість, можуть бути предметом шахрайства. Прикладом таких документів можуть бути проїзні квитки на транспорті: вони мають певну вартість, виконують роль грошового еквіваленту, засвідчують оплату послуги. Відповідно до ст.179 ЦК України такі документи-еквіваленти грошей, паралельно виступають еквівалентами речей через можливість виникнення щодо них цивільних прав та обов'язків.

Таким чином, класифікація цінних паперів, на нашу думку, виглядає наступним чином:

- цінні папери як предмет посягання;
- цінні папери як засіб злочинної діяльності (використання цінних паперів або їх сурогатів для викрадення грошових коштів чи іншого майна).

У сучасному сьогоднішньому значна частина об'єктів нерухомості у містах та інших населених пунктах країни знаходиться у приватній власності. Цьому сприяла приватизація нерухомого майна держави. Отримавши такі об'єкти у власність, громадяни можуть здійснювати з ними значну кількість операцій – продати, обміняти, дарувати, закласти тощо. Почав активно розвиватися ринок нерухомості. Паралельно з цим правоохоронні органи зіткнулися з фактами втручання в цю сферу життя кримінальних елементів.

Питання про нерухомість як предмет розкрадання донедавна викликало дискусії. Те, що воно, як і рухоме, може виступати предметом злочину, не викликає сумнівів та є загальноновизнаним у науковій доктрині. Окремі автори вважають, що нерухоме майно є таким предметом, як і рухоме¹. Інші, що воно виступає таким, але за умов, що способи його розкрадання повинні бути сполучені з привласненням, розтратою, насиллям чи обманом². Існує третя позиція, згідно

¹ Див.: Уголовное право. Особенная часть: Учебник для вузов / Отв. ред. И.Я. Козаченко, З.А. Незнамова, Г.П. Новоселов. – М.: Норма, 2001. – С. 194-195.

² Див.: Российское уголовное право. Особенная часть: Учебник / Под ред. М.П. Журавлева, С.И. Никулина. – М.: Спарк, 1998. – С.138; Гаухман Л.Д., Максимов С.В. Ответственность за преступления против собственности. – М.: ЮрИнфоР, 1997. – С. 27.

якої нерухоме майно не може бути предметом розкрадання взагалі, а лише предметом шахрайського набуття права на чуже майно¹. Остання позиція видається більш слушною та переконливою, оскільки важливою ознакою нерухомості є публічний характер володіння нею, приховати який важче, ніж відносно рухомої речі. Виникнення та припинення прав власності на нерухомість контролюється у встановленому з боку держави порядку та під постійним контролем². Державна реєстрація нерухомості (ст.182 ЦК України) є доказом існування зареєстрованого права. Тобто, шахрайське набуття нерухомості можливе в результаті звернення чужого майна на користь злочинця шляхом оформлення права на неї. Зазначимо, що злочинці приділяють прискіпливу увагу місцезнаходженню квартири, її стану, цінності, наявності та характеристикі сусідів, активності діяльності будинкового комітету.

Нерухомість надзвичайно приваблює шахраїв. Нерідко жертвами злочинців стають одинокі люди та люди похилого віку. Останніми роками спостерігається тенденція до стійкого зростання злочинів, де фігурує об'єкт нерухомості.

Факти шахрайств, предметом посягання яких є квартири, індивідуальні будинки зустрічалися і раніше у практиці правоохоронних органів, але через їх малочисельність та нескладні способи вчинення не виникало необхідності проводити спеціальні наукові дослідження. Різке зростання ринку первинного та вторинного житла, поява можливості злочинного збагачення призвели до виникнення витончених способів посягань, які сформували цілий напрямок злочинної діяльності. Нерідко після шахрайського отримання квартир злочинці удаються до фізичного знищення потерпілих.

Предмет злочину відрізняється від знарядь та засобів вчинення злочину. Предмет завжди залишається "пасивним" елементом, – за допомогою його не може бути вчинений злочин. Знаряддя та засоби в усіх випадках є "активними" складовими, за допомогою яких вчинюється злочин³. Коли предметом посягання виступає об'єкт нерухомос-

¹ Див.: Клепикій І.А. Недвижимость как предмет хищения и вымогательства // Государство и право. – 2000. – № 12. – С. 12-13.

² Так, ст.ст. 182, 657 ЦК України передбачають письмову форму угод з нерухомістю.

³ Див.: Сяймонов І.М. Кримінальна відповідальність за обман покупців та замовників: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / ЗЮІ МВС України. – 3., 2004. – С. 92.

ті, вчинення злочину неможливе без використання певного арсеналу засобів – документів.

Таким чином, предметом шахрайського викрадення, як і шахрайського набуття права на майно є майно. Право на майно не можна ототожнювати з майном, оскільки згідно вчення про об'єкт злочину предмет злочинного посягання розглядається як предмет матеріального світу, як річ. А право на майно – категорія нематеріальна.

Майно, як предмет шахрайства, що має матеріальну, фізичну природу, наділене властивістю економічної вартості та для винного є чужим. Для можливості визнання цінності предметом злочину необхідно довести, що саме шляхом впливу на цінність або з приводу неї вчиняється злочин. Матеріальні цінності, гроші, цінні папери можуть мобільно трансформуватися одні в одну, але відрізняються у криміналістичному аспекті. І ці особливості полягають у особливостях їх руху, зберігання, використання, правового регулювання. Отримані авторами результати свідчать про те, що криміналістична характеристика предмету шахрайств в умовах стрімкого розвитку ринку нерухомості повинна включати детальне описання такого предмету посягання. Адже цей предмет має криміналістично значимі ознаки, які, у свою чергу, характеризують суб'єкта посягання, закономірності його фізичної та психічної діяльності, обстановку, спосіб та знаряддя вчинення шахрайства, коло причетних осіб, організацію державного контролю за ринком нерухомості.

1.2. Способи вчинення шахрайств відносно власності особи в сучасних умовах

Спосіб вчинення злочину суттєво впливає на розслідування та кваліфікацію злочинного діяння, його ознаки займають центральне місце у криміналістичній характеристиці злочину. Встановлюючи суттєві ознаки способу вчинення злочину, які утворюють його поняття, слід враховувати, що він є предметом дослідження кримінального права, криміналістики, кримінології. Та якщо у науці кримінального права розроблене уособлене поняття, то у криміналістиці

воно, за ствердженням М.І. Панова, асимілюється¹. Грунтовні дослідження способу вчинення злочину належать вченим-криміналістам, які розуміли спосіб вчинення злочину як об'єктивно і суб'єктивно обумовлену систему поведінки суб'єкта до, в момент і після вчинення злочину, яка залишає різного роду характерні сліди назовні, допомагає, використовуючи криміналістичні прийоми і засоби, отримати уявлення про сутність того, що відбувалося, поведінку злочинця, його особистісні дані тощо². Це практична сторона діяльності, система об'єктивних та суб'єктивних чинників, функціонально пов'язаних з місцем, часом, засобами досягнення мети³. У сучасній криміналістиці, кримінальному праві виявляються розбіжності у визначенні змісту поняття способу вчинення злочину.

Найбільш прийнятною для нас є точка зору Р.С. Белкіна, який розуміє даний елемент криміналістичної характеристики, як систему дій з підготовки, вчинення та приховання злочину, детермінованих умовами зовнішнього середовища, психофізіологічними властивостями особи, які можуть бути пов'язані з вибіркоким використанням певних знарядь чи засобів, умов місця та часу і поєднаних загальним злочинним задумом⁴. Але і вона, вказує Г.М. Анісімов, не позбавлена критичного зауваження стосовно того, що є неконкретною, абстрагованою, розмитою, оскільки не містить вказівки на специфіку способу вчинення злочину й ознак, що відокремлюють його від злочинної дії, яка складається з декількох актів поведінки. Автор вбачає у злочинах дію як єдиний комплекс чи систему дій, виконуваних особою для вчинення злочину, а сама злочинна дія може містити фактично кілька дій винного. Виходячи з запропонованого визначення Г.М. Анісімов доходить висновку про те, що "взаємозалежна система дій" є і характеристикою способу вчинення злочину, і та ж "система взаємозалежних дій" буде одночасно й характеристикою

¹ Див.: Панов Н.И. Способ совершения преступления и уголовная ответственность. – Х.: Вища школа, 1982. – С. 26.

² Див.: Никифоров Б.С. Уголовно-правовая охрана личной собственности в СССР / Б.С. Никифоров; Отв. ред. С.В. Бакшеев; Академия наук СССР. Институт права. – М.: Изд-во АН СССР, 1954. – С. 48.

³ Див.: Зорин Г.А. Теоретические основы криминалистики. – Минск: Амалфей, 2001. – С. 216-217.

⁴ Див.: Белкин Р.С. Ведется расследование. – М.: Советская Россия, 1976. – С. 79.

самої злочинної дії, що складається із взаємозалежних актів поведінки винного при вчиненні злочину¹.

С.М. Зав'ялов вважає, що спосіб вчинення злочину слід вивчати не тільки як різновид діяльності людини, якій притаманні всі соціально-психологічні якості, а й систему дій (бездіяльності), дослідження якої сприяє створенню ефективних бар'єрів злочинності. Адже однією з головних функцій криміналістики є прогнозування негативних явищ та своєчасне створення передумов протидії їм².

Говорячи про відмінність шахрайства від інших форм розкрадання, постанова № 12 Пленуму Верховного Суду України від 25 грудня 1992 р. "Про судову практику в справах про корисливі злочини проги приватної власності" вказує, що ознакою шахрайства є добровільна передача потерпілим майна чи права на нього винному під впливом обману чи зловживання довірою. Отримання майна під умовою виконання певного зобов'язання є шахрайством тоді, коли винний ще у момент заволодіння цим майном мав мету привласнити чи мав намір виконати взяте зобов'язання³. Наукове глумачення спирається на особливе криміналістичне та кримінально-правове значення способу вчинення злочину, як певної послідовності дій та прийомів, що застосовуються особою для здійснення суспільно небезпечного посягання⁴.

Навіть у межах наукового дослідження неможливо навести вичерпний перелік способів вчинення шахрайства, оскільки його зміст можуть складати різноманітні дії, залежно від винахідливості злочинця, переваг, вимог, досвіду, форм майнових цінностей, особи потерпілого. Завдяки такій обумовленості спосіб – це певна дія, прийом або система прийомів, яка дає можливість зробити, здійснити

¹ Див.: Анісімов Г.М. Зловживання довірою як спосіб вчинення злочину: поняття і кримінально-правове значення. Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Національна юридична академія ім. Я. Мудрого. – Х., 2003. – С. 22.

² Див.: Зав'ялов С.М. Спосіб вчинення злочину: сучасні проблеми вивчення та використання у боротьбі зі злочинністю: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: НАВСУ, – К., 2005. – С. 5.

³ Див.: Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України в кримінальних справах. – Х.: Одісей, 2000. – С. 138.

⁴ Див.: Новик В.В. Способ совершения преступления. Уголовно-правовой и криминалистический аспекты. – СПб., 2002. – С. 64.

що-небудь, досягти чогось¹. Він конкретизує сам злочин, встановлює момент його початку та закінчення, тому традиційно виділяють спосіб підготовки до злочину, вчинення злочину, приховання злочину. Цікавим є аналіз способу вчинення злочину як різновиду діяльності людини, якій притаманні соціально-психологічні якості, орієнтувальні, сенсомоторні особливості. У той же час спосіб, що характеризує діяльність злочинця, відбиває відповідну схему елементів, які становлять єдину структуру злочинної діяльності. С.М. Зав'ялов включає за обсягом поняття "спосіб вчинення злочину" до поняття "механізм вчинення злочину". Перший містить ознаки діяльності злочинців, у той же час механізм злочину притаманний усій злочинній діяльності загалом².

Особливістю вчинення шахрайства є ненасильницька природа поведінки злочинців, а переважна кількість способів має ознаки, не завжди очевидні потерпілому. Подібна специфіка вимагає детального дослідження та систематизованого опису їх у науковій літературі. Знання про ознаки способу вчинення злочину мають важливе значення і при індивідуалізації покарання винного судом, оскільки дає яскраву характеристику самого діяння та особи злочинця.

Неможливість наведення всіх можливих способів, які у сучасних умовах продовжують удосконалюватися, видозмінюватися, трансформуватися завдяки багатьом чинникам, все одно вимагає розробки класифікації способів вчинення шахрайства.

На нашу думку, залежно від часу виникнення способів, їх можна класифікувати на:

- традиційні (класичні) способи вчинення шахрайства;
- сучасні (нові та модернізовані традиційні) способи.

Традиційні способи добре відомі слідчій практиці: підміна відрахованої суми фальсифікованим предметом, що нагадує пачку грошей (грошові "ляльки"); обман при розміні грошей ("ломка" купюр); продаж підроблених ювелірних виробів (формазонство); застосування шулерських прийомів у грі у кістки, наперстки, використання форменого одягу, тощо.

¹ Див.: Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ "Перун", 2003. – С. 1179.

² Див.: Зав'ялов С.М. Спосіб вчинення злочину: сучасні проблеми вивчення та використання у боротьбі зі злочинністю: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: НАВСУ, – К., 2005. – С. 6.

Судово-слідча практика українських правоохоронних органів все частіше стикається з новими способами шахрайства, які хоча і не мають сьогодні масштабного характеру, але тенденція до їх зростання існує.

Вивчення емпіричного та теоретичного матеріалу дало авторам підстави для наступної класифікації сучасних способів шахрайства відносно власності особи залежно від сфери застосування обману або зловживання довірою:

- **шахрайство у сфері релігійних відносин** (в Україні мають поширення традиційні конфесії (православ'я, католицизм, мусульманство, протестантизм), представники яких відрізняються усталеними поглядами і традиціями. Разом з тим, частина населення, особливо молодь, вимушені мігранти, виявилися неготовими до критичного, об'єктивного ставлення до інших релігійних вчень. Наслідком цього є збільшення сект, релігійних течій, керівники деяких з яких прагнуть особисто збагатитися за рахунок своїх прихильників, прочан. Релігійне шахрайство має надійне маскування під цивільно-правові угоди. Релігійні доктрини сект містять вимоги про передачу майна у нібито добровільній формі, що ускладнює доведення складу злочину);

- **шахрайство у сфері ЕОМ, Інтернет** (арсенал способів багатий – електронний обман у вигляді спаму (листи з пропозицією отримання спадку померлого чоловіка, гроші якого знаходяться на рахунку у іноземному банку), шахрайські Інтернет-продажі товарів на Інтернет-торгах, аукціонах. Даний спосіб модернізований, адже існував і до появи всесвітньої мережі в рамках поштового зв'язку);

- **шахрайство у сфері нерухомості** (причинами злочинності є відмова держави від розв'язання соціальних проблем населення, здійснення приватизації житла в умовах зубожіння квартирнаймачів та уповільнення темпів житлового будівництва, перерозподіл квартир, супроводжуваний кримінальними проявами проти колишніх власників. Спосіб здійснення злочинів у сфері нерухомості обов'язково містить у собі характерні елементи: одержання документів, що дають праве володіння або розпоряджатися квартирою; одержання документів, що засвідчують особистість потерпілого, ключів від квартири; заволодіння квартирою; оформлення продажу; виписка потерпілого з квартири).

- шахрайство у сфері кредитування, страхування (жертвами можуть виступати як фізичні особи, так і кредитні та страхові організації. Серед суб'єктів у цій сфері слід назвати вельми гнучке коло осіб: страхові представники та посередники (агенти, брокери), експерти-оцінювачі, працівники СТО, автосервісів, автомагазинів, нотаріусів, юристів. Сфера страхування викликає жвавий інтерес у злочинних груп.

Системно-структурний метод дослідження способів вчинення шахрайств у сучасних умовах відбувається у контексті аналізу характеру дій шахраїв. Результатом аналізу є визнання типовою для шахрайств трьохланцюгової структури способу. Елементи ланцюга не самостійні один від одного, вони послідовно змінюють один одного у шахрайській діяльності, тому чітко визначити межі між ними неможливо. Так, приховання шахрайства може відбуватися заздалегідь, на етапі готування до нього. В рамках дослідження таке розмежування має важливе практичне значення, адже кожен спосіб залишає сліди, притаманні йому та за допомогою яких виявляється на етапі розслідування.

Стаття 14 КК України під готуванням до злочину розуміє підшукування або пристосування засобів чи знарядь, співучасників, або змову на вчинення злочину, усунення перешкод, а також інше умисне створення умов для вчинення злочину. Підготовчі дії ще не ставлять безпосередньо в небезпеку охоронювані кримінальним законом суспільні відносини, а лише створюють умови для можливого вчинення злочину й досягнення злочинного результату¹.

На підготовчому етапі перед шахраями стоїть пріоритетна задача – створення всіх умов для успішної реалізації задуму. Для досягнення мети повинні бути враховані два важливі чинники:

- чинник часу, який свідчить про спланованість злочину, організаційні начала;
- чинник практичної недоторканості злочинців з боку правоохоронних органів, імунітет від їх викриття та виявлення.

Саме тому на підготовчому етапі вчинення шахрайства дії злочинців нерідко не відрізняються від законослухняної діяльності.

Вилучення майна у потерпілих шляхом застосування шахрайських способів передбачає одномоментний акт, одну злочинну опе-

¹ Див.: Уголовный кодекс Украины. – Х.: ООО "Одиссей", 2001. – 256 с.

рацію. Але іноді процес отримання злочинних прибутків відбувається тривалий час. Протягом існування таких відносин між потерпілим та шахраєм, перший добровільно передає винному майно чи право на нього, при цьому добровільність є удаваною. Але поняття розкрадання досить детально досліджене у юридичній літературі, на відміну від поняття "набуття права на чуже майно".

Нагадування у диспозиції ст. 190 КК України про право на чуже майно має значення для уточнення меж закінчення злочину. Заволодіння правом на майно означає заволодіння і самим майном. Таке право може закріплюватися у заповіті, страховому полісі, довіреності на отримання цінностей, цінних паперах тощо.

Абсолютна більшість способів шахрайства неможлива без попередньої підготовки до них, пристосування умов до злочину. Типові способи готування до шахрайства поділяються на:

- способи, пов'язані з пошуком потерпілого, знайомство з ним, підтримання дружніх, довірчих стосунків, вивчення способу життя потерпілого, встановлення наявності у нього цінних речей, нерухомості, грошей, частковий розрахунок з потерпілим;

- способи, спрямовані на створення умов для вчинення шахрайства, пошук співучасників, знайомств з працівниками органів державної влади та управління, комерційних, фінансових структур (працівники нотаріату, БТІ, ЖЕКів, МВС, банків) тощо;

- способи, що ґрунтуються на злочинній діяльності (викрадення або підробка документів, печаток, штампів, готування подальшого насильства або фізичного усунення потерпілих).

Чинний КК України закріплює як способи вчинення шахрайства обман або зловживання довірою. Для криміналістичного дослідження різновидів способів вчинення ці кримінально-правові мають ознаки базисних. Встановлення змісту понять обману та зловживання довірою має важливе значення. Використання у диспозиції ст.190 КК України слова " шляхом" та частки "або" свідчить про виділення законодавцем обману або зловживання довірою в якості двох самостійних та обов'язкових способів вчинення шахрайства. Доцільно підтримати думку щодо доцільності відмежування понять "комплекс", "структура", "система" при дослідженні способу вчинення злочину¹. Особли-

¹ Див.: Зав'ялов С.М. Спосіб вчинення злочину: сучасні проблеми вивчення та використання у боротьбі зі злочинністю: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: НАВСУ, - К., 2005. - С. 5.

вість всіх способів вчинення шахрайства полягає у добровільності передачі потерпілим майна чи права на нього, але добровільність є удаваною, оскільки обумовлена обманом. Обман як ознака шахрайства складається у повідомленні потерпілому неправдивих або приховуванні певних відомостей, повідомлення яких мало б суттєве значення для поведінки потерпілого, з метою введення в оману самого потерпілого. Таке визначення закріплене у коментарі до ст. 190 КК України під редакцією М.І. Мельника та М.І. Хавронюка¹.

Але таке формулювання слід уточнити, оскільки повідомлення неправдивих відомостей передбачає умовну форму обману та не охоплює інші види дій введення в оману, а свідоме приховання обставин має місце і при повідомленні неправдивих відомостей. Обманом є перекручення істини чи приховання її; перекручення чи приховання істини, спрямоване на задоволення інтересів винного.

Постанова Пленуму Верховного Суду України №12 від 25.12.1992 р. "Про практику розслідування злочинів проти власності" тлумачить, що "обман або зловживання довірою при шахрайстві використовуються винним з метою викликати у потерпілого впевненість про вигідність та обов'язковість передачі йому майна чи права на нього. Обов'язковою ознакою шахрайства є добровільна передача потерпілим майна чи права на нього"².

Чинний КК України не дає тлумачення поняття обману, воно не розкривалося і в Кодексі УРСР 1960 року. Але до теперішнього часу воно привертає увагу науковців та відіграє важливу роль у теорії кримінального права та судовій практиці. Тлумачний словник української мови дає наступне визначення поняття обману – це неправдиві слова, вчинки, дії тощо, за допомогою яких умисно вводять в оману; хибне сприйняття дійсності, зумовлене неправильним, викривленим відображенням її органами чуття, оману³.

Автори підтримують думку дослідника обману Б.С. Нікіфорова про те, що результатом дій шахрая є спотворення уяви жертви про його

¹ Див.: Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 року / За ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. – К.: Канон, А.С.К., 2002. – С. 476-477.

² Див.: Бюлетень законодавства і юридичної практики України. Постанова Пленуму Верховного Суду України в кримінальних та цивільних справах. – К., 1995. – № 1.

³ Див.: Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.: Ірпінь: ВТФ "Перун", 2003. – С. 642.

дійсний інтерес та, як наслідок, спотворення волевиявлення потерпілого¹. Причинний зв'язок при шахрайстві, що вчинюється шляхом обману, розвивається специфічно: у акті переходу майна з володіння потерпілим до винного бере безпосередню участь потерпілий, який діє під впливом омани.

Обман спрямовується відносно потерпілої особи і може носити пасивний (замовчування про істину) або активний (перекручення істини) характер. Зміст його полягає у неправдивих, таких, що не відповідають дійсності відомостях про що-небудь, які злочинець повідомляє потерпілому або приховує від нього, адже повідомлення про них утримало б потерпілого від передачі майна. Об'єктивна сторона обману може мати прояв у словесній формі чи у діях. У першому випадку він проявляється у створенні видимості фінансового благополуччя, відсутності кримінальних цілей. Такий спосіб обману може реалізовуватися різними способами: у наданні документів, телефонів, під час особистого спілкування. Діапазон обману у формі активної дії широкий: можливий початок при особистому знайомстві (докримінальний обман²), продовження при подальшому спілкуванні, висуванні прохань, вилученні майна у потерпілого. Свідома неправдивість обману складається в усвідомленому внесенні невірних чи невнесених даних про фактичний стан, чи поданні оцінки, яка свідомо базується на невірній інформації. Обман є інтелектуальним впливом одного суб'єкта на свідомість та волю іншого³. Але слід додати, що це обман – у "чистому" вигляді. Якщо ж брати до уваги його як спосіб злочинної діяльності під час вчинення шахрайства відносно особи, то в умовах сучасності злочинець впливає на потерпілого не лише інтелектуально, а й у вигляді матеріальної дії: демонстрації або надання певних документів, речей.

На наш погляд, принциповим є розмежування станів обманного впливу на потерпілу особу та омани з боку останньої. Омана – не є

¹ Див.: Никифоров Б.С. Борьба с мошенническими посягательствами на социалистическую и личную собственность по советскому уголовному праву. – М.: Изд-во АН СССР, 1952. – С. 87.

² Див.: Романов С.Ю. Обман як спосіб злочинної діяльності: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Харківський університет внутрішніх справ МВС України. – Х., 1998. – С. 5.

³ Див.: Романов С.Ю. Обман як спосіб злочинної діяльності: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Харківський університет внутрішніх справ МВС України. – Х., 1998. – С. 3.

ознакою обману, тому що є результатом його. Обман – це поведінка особи, яка обманює, а омана – психічний стан особи, яку обманюють, і який не завжди з'являється з неминучістю услід за обманом¹. У стані омани потерпілий віддає злочинцю майно, таким чином наділяє останнього колом юридичних повноважень: всюдіння, користування, розпорядження. Зовнішній бік обману виражений у дії.

Судово-слідчій практиці відомі багато випадків шахрайств, вчинених організованими злочинними групами (ОЗГ). При дослідженні способу вчинення шахрайств вчинених ОЗГ необхідно враховувати закономірності способів злочинної діяльності взагалі. Однією з таких закономірностей є прагнення таких груп зробити механізм налагодженим. І це обов'язково призводить до стандартів вчинення окремого злочину, операції, групи злочинів. Друга закономірність полягає в наявності зв'язку між технічними і людськими ресурсами, які знаходяться в розпорядженні групи і характером протиправної діяльності. Коли один і той же злочин вчинюється групою неодноразово, в неї виробляється стандартизована модель дії за допомогою якої угруповання звикло добиватися бажаного результату і приховувати сліди. Відповідно ця модель об'єктивно визначена наявними в розпорядженні членів групи технічними засобами і навичками роботи з ними².

Вже зазначалося, що обман у шахрайстві може бути дуже різноманітним, і види його важко піддаються повному перерахуванню. Так, один з перших дослідників проблеми криміналістичної характеристики шахрайства М.М. Букаєв у власному науковому дослідженні перерахував деякі способи (зокрема, надання "допомоги" у придбанні дефіцитних товарів, отримання речей у "тимчасове користування", обман шляхом привласнення функцій посадової особи, отримання грошей у борг), але увагу акцентував на способах, що ґрунтуються на азартних іграх³. У вітчизняній літературі було зроблено спробу всі види шахрайського обману об'єднати у

¹ Див.: Сабитов Р.А. Обман как средство совершения преступления. – Омск: НИИРЮ, 1980. – С. 8.

² Див.: Хірсів А.В. Криміналістичне забезпечення розслідування корисливо-насильницької організованої злочинної діяльності: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Акад. адвокатури України. – К., 2006. – С. 40-41.

³ Див.: Букаєв Н.М. Тактика и методика расследования мошенничеств: Дис. ... канд. юрид. наук. – К., 1989. – С. 35-42.

групи. Проте єдиної уніфікованої думки серед криміналістів не знайдено. Одні автори вважають, що при шахрайстві як підстави діяльності потерпілого можна виділити три види обману¹. Інші пропонують усі види обману відповідно до його сутності об'єднати в чотири групи².

На нашу думку, доцільно виокремлювати наступні види обману:

1. Обман стосовно особи шахрая та інших громадян (неправдиві відомості про властивості, якості, правові характеристики, наявність співучасників, третіх осіб, злочинні задуми, тотожність особи з тим, за кого себе видає);

2. Обман у намірах;

3. Обман стосовно окремих предметів (їх існування, призначення, фізичних характеристик, тотожності);

4. Обман стосовно подій, з приводу яких створюється омана щодо минулого, теперішнього, майбутнього часів.

Розглянемо види обману детально.

1. **Обман стосовно особи шахрая та інших громадян (неправдиві відомості про властивості, якості, правові характеристики, наявність співучасників, третіх осіб, злочинні задуми, тотожність особи з тим, за кого себе видає).** Цей вид обману набув поширення відносно отримання майна чи прав на нього шляхом неправдивих повідомлень; обіцянка сприяти вступу до ВНЗ, отримати коштовну річ за помірною ціною або дефіцитний товар, прописати особу у житловому приміщенні.

Жертвами такого обману стають особи, що шукають обхідні шляхи для досягнення мети. Злочинці грають не лише на прагненні здобути бажане за мінімумом сил та засобів, але і на корисливості самих потерпілих, бажанні отримати певні блага неправомірним шляхом, нерозбірливості у засобах та способі життя. Шахрай розраховує на те, що не кожен потерпілий бажатиме повідомляти у правоохоронні органи про те, що сталося через неправомірність поведінки

¹ Див.: Никифоров Б.С. Борьба с мошенническими посягательствами на социальную и личную собственность по советскому уголовному праву. — М.: Изд-во АН СССР, 1952. — С. 32.

² Див.: Борзенков Н.Г. Ответственность за мошенничество (вопросы квалификации). — М.: Юридическая литература, 1971. — С. 32.

самого потерпілого¹. До даного способу слід віднести випадки, коли шахрай схиляє особу до дачі хабара посадовій особі, бере на себе функції посередника та привласнює отримані цінності. Обман у намірах широко поширюється у сфері надання туристичних послуг, страхування. Шахрайські дії страховиків можуть полягати у наступному. Створена страхова компанія не має наміру виконувати взяті на себе зобов'язання, а прагне заволодіти страховими внесками страхувальників за відсутності намірів виплати страхових відшкодувань при настанні страхових випадків². Способи обману бувають при цьому різні. Страховики можуть видавати недійсні страхові поліси, через що страхувальники втрачають можливість отримання страхових виплат.

З юридичної точки зору в Україні немає поняття "страхове шахрайство". Вірніше говорити про шахрайство, що вчинюється у сфері страхування, як з боку страховиків так і страхувальників. В умовах розвитку страхового ринку України поки що рано казати про усталені форми шахраювання, але вже зараз спостерігається тенденція до того, що у ролі шахраїв частіше страхувальники, рідше – страховики та їх прями (страхові брокери, страхові агенти) або побічні посередники (диспашери, аварійні комісари, аджастери, тощо).

Деяко інша ситуація на ринку надання туристичних послуг. Не поодинокі випадки, коли саме клієнти туристичних компаній стають жертвами обману у сфері надання відповідних послуг.

Нерідко шахраї вчиняють злочин, вводячи потерпілого в оману відносно правового статусу, яким вони наділені через обійману посаду. Потерпілі, у свою чергу, воліють досягти вирішення певного питання за допомогою хабара у короткий термін та з успіхом для них. На цих негативних рисах особи потерпілого робиться ставка шахраями.

Шахрай посилається на власні професійні здібності, можливість увійти у контакт з іншою посадовою особою та вирішити певні проблеми потерпілого за хабар. Обман полягає у тому, що шахрай не має

¹ Див.: Анненков С.И. Криминалистическая характеристика способов совершения мошенничества // Теория и практика криминалистики и судебной экспертизы. – Саратов. – 1982. – № 4. – С. 51.

² Див.: Ларичев В.Д. Мошенничество в сфере страхования: Предупреждение. Выявление. Расследование. – М.: ФБК-ПРЕСС, 1998. – С. 98.

тих можливостей та правомочностей вирішувати питання організаційно-розпорядного, адміністративно-господарського характеру, які позиціонує у собі перед потерпілим. Він також не має можливості виконати обіцяє. Його мета – отримати копшти потерпілого та привласнити їх.

Відбувається привласнення особою цінностей, якій вони були вручені як хабар. Справи такого роду в судовій практиці зустрічаються досить часто.

2. Обман у намірах

У практиці слідчих органів часто зустрічається такий спосіб обману у намірах, як позичання боргу без наміру його повернути. Схема обману ґрунтується у наявності між боржником та позичальником довірливих стосунків, що склалися раніше. Саме наявність довіри між ними є підставою для відносини позики. Шахрай може попередньо неодноразово позичати гроші та повертати їх у встановлений термін, навіть сплачуючи відсотки за користування. Таким чином він завойовує довіру з боку потерпілого. Шахрай у ролі боржника позичає навмисно гроші без наміру повернути їх будь-коли. І у певний час починає уникати зустрічей із кредитором, приховується в іншій місцевості. Для гальмування можливого процесу порушення кримінальної справи за фактом шахрайства злочинець може ініціювати повернення незначної частини боргу із проханням пролонгувати угоду позики до "кращих часів".

Різновидом обману у намірах є обманне укладання шлюбу з метою отримання відкритого доступу до матеріальних активів другої половини подружжя. Шлюбні аферисти, вказує Т.А. Пазинич, можуть водночас бути у шлюбних стосунках із декількома жертвами, переїжджаючи періодично від однієї до іншої під приводом тривалих відряджень, роботи вахтовим методом¹.

3. Обман стосовно окремих предметів (їх існування, призначення, фізичних характеристик, тотожності). Під таким обманом розуміється уведення потерпілого в оману відносно існування предметів, тотожності, якості, кількості, вартості, розміру тощо. Обман у існуванні предмету має місце, коли потерпілий вводиться в оману

¹ Див.: Пазинич Т.А. Криміналістична характеристика шахрайств та основні положення їх розслідування: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. – Х.: ХНУВС, 2006. – С. 69.

відносно факту існування у розпорядженні винного певної речі. Як правило, такий обман сполучається також з обманом у намірах.

Обман стосовно предмета може мати відношення до його якості та кількості. Такий обман частіше існує у формі угоди купівлі-продажу і часто має місце, коли шахрай під видом однієї речі передає іншу, що відрізняється від обумовленої родовими ознаками (речова чи грошова "лялька"). Обман у кількості предметів має місце, коли злочинець передає потерпілому річ обумовленої якості, але у меншій кількості, стримуючи від потерпілого майно за обумовлену кількість.

Обман у тотожності можна визнати як окремий випадок обману у якості предмету, коли замість обумовленої речі контрагенту передається інша, нерівнозначна. Різниця між цими двома видами обману полягає тільки в тому, що про порушення тотожності можна казати тоді, коли обман стосується суттєвих якостей предмета.

Обмани у кількості та якості – не рідкість у слідчій практиці. Обман у кількості зустрічається у випадках передачі винним потерпілому умовного еквіваленту, але у меншій кількості, отримуючи від останнього майно, обумовлене за повну кількість. Такий обман має місце, коли винний використовує документи, у яких шляхом підробки вказана більша кількість майна, ніж та, на яку він мав право. Обман у якості має місце при передачі контрагенту замість обумовленої речі іншої, яка індивідуально відрізняється від обумовленої за родовими ознаками. Такий обман покладений у основу способу "формазон", майнова "лялька". Тобто обмани у якості є обманами, які мають на меті різного роду недоліси майна, що значно зменшують вартість предмету чи його функціональну придатність до звичного вживання.

4. Обман стосовно подій, з приводу яких створюється омана щодо минулого, теперішнього, майбутнього часів. Обман з приводу різних подій та явищ полягає у введенні особи у оману відносно подій та явищ, що слугують підставою для передачі майна. Прикладом такого обману може слугувати незаконне отримання грошових коштів у якості певсій, інших виплат шляхом надання неправдивих документів про трудовий стаж, професію, умови праці, розмір заробітної плати, що впливає на розмір виплат. Такий обман злочинці використовують у випадку повідомлення про факт виконання певної роботи, завищення її обсягу, складності, неправдивого повідом-

лення про настання страхового випадку, обман про факт виплати коштів за отримане майно, тощо.

Досить поширені у практиці випадки обману, що стосуються майбутніх подій (неправдиві обіцянки), коли шахрай з метою заволодіння майном обманює потерпілого відносно дійсних намірів. Неправдива обіцянка, вважає один з тлумачів коментарю Кримінального кодексу РФ Г.М. Борзенков, це не просто перекручення фактів, але водночас неправдиве повідомлення про власні дійсні наміри у теперішній час¹. Відповідно, злочинець вводить у оману відносно подій, з приводу яких і створюється омана, що відноситься до майбутнього.

Останнім часом правоохоронні органи все частіше мають справу з випадками шахрайського привласнення коштів за обіцянки влаштувати на роботу. Зловмисники можуть удатися до створення фіктивних фірм, підшукування на посади осіб, некомпетентних у питаннях працевлаштування. Пропонуючи потерпілим посади, робочі місця, злочинці зваблюють їх солідною заробітною платою, соціальними пільгами.

Сутність неправдивої інформації при шахрайстві буває різна, але вона завжди слугує підставою для передачі майна потерпілим.

Обман стосовно подій минулого, сьогодення, майбутнього часто вчинюється у вигляді гадання, знахарства. Традиційно вважаються представниці жіночої статі циганської національності тими, хто удаються у такий спосіб шахрайства. Як правило даний спосіб вчинюється групою шахраїв, у якій чітко розподілені ролі: знахарка (гадалка, пророчиця), "колишня клієнтка" знахарки, яка "випадково" зустріла свою рятівницю. Потенційно віктимними жертвами такого обману стають жінки, особливо жінки молодого віку, які зацікавлені у власному майбутньому, у них підвищена допитливість, актуальні проблеми спілкування з рідними, близькими, особами протилежної статі. Дана вікова категорія жінок також часто прикрашає себе ювелірними виробами, чим привертає до себе увагу злочинців. Під пропозицією погадати, зняти порчу, шахрайки починають розпитувати потерпілу про наявність при ній, у неї вдома прикрас, цінних речей, грошей. Далі злочинці можуть впевнити потерпілу про наявність невиліковної хвороби у близької людини та можливість за незначну

¹ Див.: Коментарій к Уголовному Кодексу Российской Федерации / Под ред. В.И. Радченко. Науч. ред. А.С. Михлин. – М.: Спарк, 2000. – С. 325.

платню вилікувати її. Варіантів отримання майна може бути декілька: шахрайка може знайти привід, щоб опинитися вдома у потерпілої, може обмежитися вилученням майна, яке знаходиться у потерпілої безпосередньо на момент вчинення обману, може запропонувати додаткову зустріч, на яку потерпіла повинна принести цінні речі.

Останнім часом не меншого поширення отримав такий різновид обману стосовно подій, як провокація шахраями дорожньо-транспортної пригоди з метою отримання "відшкодування" збитків водієм – винуватцем ДТП.

Схема такого способу обману проста. Спочатку обирається жертва "лохотрону", якою, як правило, стає водій достатньо престижної марки автомобіля. Причому рідко потерпілими стають водії, вікна автомобілів яких затоновані, адже злочинці не можуть розгледіти, хто сидить за кермом. Далі починається стеження за потерпілим. Причому тривалість такого стеження може відбуватися протягом декількох днів. Злочинців цікавить маршрут пересування, місця, де майбутня жертва регулярно зупиняється, заїжджає. Як правило, злочин вчиняють двос осіб на дорогій іномарці. Але дорогий вигляд автотранспортного засобу помилковий, адже відполірований він зверху. Спеціаліст легко може встановити, що транспортний засіб вже декілька разів був у аваріях. Перший злочинець виконує роль пасажира, презентабельного на вигляд, другий – "водія пасажира".

Безпосередньо на стадії приготування до шахрайства, злочинці самі наносять пошкодження автомобілю (розбивають фари, бампер, пошкоджують крила, роблять вм'ятини). Пошкоджується і автомобіль жертви, але таким чином, щоб водій не помітив це. Перед вчиненням самого обману машина шахрая переслідує машину жертви до умовного місця, де та повинна за звичкою зупинитися. Коли жертва зупиняється, до неї підбігає "водій" та починає скаржитися, що жертва нібито пошкодила автомобіль, порушила правила дорожнього руху, втекла на транспортному засобі з місця події. Якщо потерпілий відмовляється від висунутих претензій, його просять оглянути "пошкоджений автомобіль", демонструють наявні пошкодження, пропонують зателефонувати у страхову компанію, де автомобіль жертви застрахований. Телефонують з мобільного телефону злочинців, але не до страховика, а співучаснику. Йому потерпілий розповідає ситуацію, та чує відповідь, що нічим допомогти страховик не в змозі, оскільки потерпілий нібито залишив місце ДТП, тому і на страхове

відшкодування розраховувати не може. На пропозицію потерпілого викликати службу ДАІ злочинці відповідають погрозою позбавлення потерпілого у суді прав, відповідальністю за залишення місця ДТП, передбаченою КУпАП України. Шахраї висувають зустрічну пропозицію проконсультуватися із фахівцями автосервісу (також підставними особами) про розмір збитків та виплатити їм відшкодування на місці без залучення офіційних органів. Якщо у потерпілого суми при собі немає, злочинці починають створювати видимість сперечань між собою, протягом чого водій незадоволений ситуацією, але погоджується за значно меншу суму, ніж назвали "у автосервісі" "зам'яти" конфлікт". Потерпілий залишає розписку, що немає майнових претензій до шахраїв.

В іншому випадку шахрай може виконувати роль пішохода та прагне створити ситуацію, коли він потрапляє під колеса. Причому автомобіль у той момент рухається вельми повільно, але все одно теоретично може завдати шкоди "потерпілому". Далі розмова будується у присутності свідків (які можуть бути підставними особами), водію м'яко натякають на можливість вирішити проблему та на місці розраховатися з "потерпілим".

Потрібно розрізнати спосіб та форму обману. Б.С. Нікіфоров способом вважав письмову та усну мову або їхні замітники – жести, формою, відповідно-твердження або заперечення якоїсь обставини "категоричним судженням" і "припущенням" про існування або не існування цієї обставини, перекручування істини, що зумовило помилку потерпілого. На підставі цього автор дійшов висновку, що за шахрайський обман повинен відповідати той, хто в будь-якій момент до закінчення злочину або хоча б в останній момент своєю поведінкою, що може виражатися як у дії, так і в бездіяльності, свідомо дав іншій стороні підставу вважати, що винний підтверджує або заперечує обставини, що мають значення для визначення рішення потерпілого передати винному своє майно¹. Слід погодитись з такою позицією, яку по суті поділяють й інші автори, які займалися цим питанням.

Будь-якій поведінці людей притаманні об'єктивні та суб'єктивні ознаки. Розчленування їх за таким критерієм відбувається формаль-

¹ Див.: Никифоров Б.С. Уголовное законодательство республики Индия: очерк. – М.: Госгориздат, 1958. – С. 58.

но, адже вони взаємопов'язані тісним чином. Але це необхідно для детального вивчення, глибокого осмислення сутності обману зсередини. Одні автори визначають зовнішній прояв обману, інші – психологічний його зміст, що породжений особливостями особистості, яка генерує обманну поведінку. Обман передбачає відповідну поведінку потерпілого, але мета злочинця – не ввести в оману (хоча вона слідує об'єктивно внаслідок вчинення обманних дій), а схилити його до дій, вигідних злочинцю.

Зловживання довірою в структурі складу злочину виконує функції способу його вчинення. Про це свідчить і семантичне значення терміна "зловживання довірою" – використання довіри на шкоду, на зло довірителю.

У КК України немає загального тлумачення поняття "зловживання довірою як спосіб вчинення злочину", яке відображало б його зміст і сутність. Немає єдності і в поглядах у наукових колах. Крім того, не завжди дана категорія привертає достатню увагу з боку науковців. Так, у одній з перших робіт, присвячених питанню криміналістичного забезпечення протидії шахрайству М.М. Букаєва, практично не розкривається сутність та ознаки зловживання довірою як способу шахрайств¹. Подібна прогалина істотно утруднювала правильне (ідентичне) застосування кримінального закону в практичній діяльності при кваліфікації фактично вчинених діянь і визначенні ступеня і характеру їх суспільної небезпеки.

Поряд із обманом, зловживання довірою є криміналоутворюючою обставиною, але щодо питання про його правову природу та співвідношення з обманом узгодженої позиції теоретиків немає. І.А. Синігібський розуміє зловживання довірою як різновид обману², інші визнають його самостійним способом поряд із обманом³. Одні автори вважають, що, як спосіб, зловживання довірою є способом не заволодіння, а привласнення довіреного винному майна або прав на

¹ Див.: Букаев Н.М. Тактика и методика расследования мошенничеств: Дис. ... канд. юрид. наук. – К., 1989. – С. 20-63.

² Див.: Синигибский И. А. Разграничение понятий обмана и злоупотребления доверием в действующем уголовном законодательстве // Некоторые вопросы эффективности уголовного законодательства: Науч. тр. Уральского гос. ун-та и Свердловского юрид. ин-та. – Вып. 49. – Свердловск, 1976. – С. 125.

³ Див.: Борзенков Н.Г. Ответственность за мошенничество (вопросы квалификации). – М.: Юридическая литература, 1971. – С. 155.

нього, а також способом нанесення майнового збитку без заволодіння майном¹. Інші вважають доречним включити до кримінального закону статтю, про заволодіння майном шляхом зловживання довірою як самостійний склад злочину².

В.Д. Ларічев зловживання довірою називає засобом заволодіння майном, коли шахрай використовує для отримання майна з метою звернення його на власну користь чи для набуття прав на майно певні цивільно-правові відносини, засновані переважно на довірі сторін, або користується тим, що майно передається особам, у володінні яких всо знаходилось, без належного оформлення³. Автор припускає некоректність у визначенні зловживання довірою як засіб вчинення злочину, про що ми вже казали вище.

Порівняльно-правовий аналіз поточного чинного законодавства з минулим дає підстави стверджувати про неможливість ототожнення зловживання довірою із способом, як і говорити про те, що один із способів є варіацією другого. К.В. Михайлов вважає сукупність ознак об'єктивного та суб'єктивного характеру, яка характеризує зловживання довірою, способом вчинення шахрайства. На його думку, зловживання довірою представляє навмисне використання особою заснованих на юридичних або фактичних обставинах довірчих стосунків з корисливою метою з приводу майна всупереч правам та законним інтересам власника чи іншого законного володільця майном⁴.

В даному способі відсутній психологічний вплив на потерпілого, з метою введення його в оману відносно певних обставин, що є чи будуть мати місце в майбутньому. З одного боку, шахрай завоює довіру потерпілого і якщо останній демонструє її, то будь-

¹ Див.: Клепицкий И.А. Имущественные преступления (сравнительно-правовой аспект) // Законодательство. – 2000. – № 1, 2. – Янів.

² Див.: Ворошилкин Е.В. Некоторые вопросы уголовной ответственности за посягательства на личную собственность в законодательстве СССР и ГДР (сравнительный анализ) // Задачи и средства уголовно-правовой охраны социалистических общественных отношений: Сб. науч. тр. / Отв. ред. В.А. Гельфер. – М.: ВЮЗИ, 1983. – С. 140.

³ Див.: Ларичев В.Д. Мошенничество. – 2-е изд., испр. – М.: АО "Центр ЮрИнфоР", 2002. – С. 4.

⁴ Див.: Михайлов К.В. Злоупотребление доверием как признак преступлений против собственности (уголовно-правовые и криминологические аспекты): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. – Челябинск: Челябинский юридический институт МВД РФ, 2000. – С. 14.

який обман виглядає водночас як зловживання довірою. З другого боку, злочинець може сам удатися до обману для того, щоб отримати довіру а потім зловжити нею. Тому слід погодитися з тими авторами, які розглядають обман та зловживання довірою у сукупності.

Такий комплекс має місце, коли людині, що підписує генеральне доручення на управління її майном, на словах обіцяють не використовувати право на відчуження, а потім вчинюють протилежне, тобто обманюють її. Іноді в хід ідуть обіцянки, приміром, вигідного перепродажу квартири з купівлею нової. Часто шахраї штучно створюють поспіх і нервозну атмосферу, унаслідок чого потерпілий не дивлячись підписує потрібний їм документ.

Значно рідше зловживання довірою виступає в ролі самостійного способу вчинення шахрайства. При будь-якому їх сполученні винний шляхом запевнень або замовчування створює у потерпілого хибну уяву про обставини чи запевняє його про обов'язок чи необхідність передати майно чи майнові права. Але закінчується такий вплив на потерпілого волевиявленням самого потерпілого – він видає майно шахраю.

Шахрай заволодіває чужим майном чи здобуває право на нього, використовуючи довірчі дружні, родинні, службові стосунки з потерпілою особою. Під час зловживання довірою у шахрая відсутнє свідоме введення в оману, а інтенсивність впливу на волю потерпілого невелика. На підставі вивчених кримінальних справ встановлено, що шахрайство шляхом обману зустрічається у 52,8% випадків, зловживання довірою 11,5%, сукупність обману та зловживання довірою – у 35,7% випадків. А на думку дослідників проблем використання обману у досягненні злочинної мети він в структурі шахрайств зустрічається частіше, ніж зловживання довірою¹.

Зловживання довірою, як спосіб шахрайства, у теперішній час все частіше отримує свій прояв у благодійній діяльності. Об'єктами благодійних організацій стають звичайні громадяни, у яких виникає необхідність відшукати підтримку у спеціалістів, на оплату праці яких грошей немає. Але "безкоштовність" допомоги таких організа-

¹ Див.: Лисодед О.В. Кримінологічні проблеми шахрайства: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Національна юридична академія України. – Х., 1999. – С. 9; Ривкин К.Е. Уголовная ответственность за хищения кредитных средств // Гражданин и право. – 2001. – № 4. – С. 23.

цій примарна. Особливість такого способу у сфері благодійництва у тому, що шахраї пропонують громадянам "вирішити" наболіле питання на рівні корумпованих чиновників державного апарату влади. Наприклад, зменшити термін ув'язнення близької людини за хабар відповідному співробітнику правоохоронного органу. Наявність такої ситуації потребує детальної перевірки інформації про факти корупції серед правоохоронців. У сучасних умовах межа між цивільно-правовою та кримінально-правовою відповідальністю не чітка, а тому бувають випадки, коли слідчі виносять постанову про відмову в порушенні справи на підставі того, що сторони не заперечують факту передачі грошей, а питання зводиться лише до того, чи у повному обсязі були виконані взяті зобов'язання. Особливістю є те, що шахраям немає сенсу вигадувати певні послуги, оскільки самі потерпілі, приймаючи їх за сумлінних благодійників, самі звертаються з певними проханнями, які шахраї обіцяють виконати.

У кожному розвиненому суспільстві такі організації виконують функції, не пов'язані з комерційною діяльністю. Мета неприбуткових організацій – допомога малозабезпеченим верствам населення, що регулюється Законом України № 531/97 від 16.09.1997 р. "Про благодійність та благодійні організації".

Через визнання зловживання довірою самостійним способом, важко погодитися з висловом, що законодавець розглядає зловживання довірою як розкрадання¹. Адже воно не охоплює оборнення майна злочинцем на власну користь, користь третіх осіб. Зловживання довірою – це невиконання дій, на які чекав потерпілий, а вилучення здійснюється діями, спрямованими на вилучення чужого майна з володіння власника чи іншого володільця та переведення його у володіння винним.

Як показало вибіркове анкетування працівників правоохоронних органів, переважна більшість із тих (близько 63% респондентів), хто визначає зловживання довірою як самостійний спосіб вчинення злочину, проте, розкриваючи його зміст і сутність, фактично ототожнює його з обманом у намірах (37% опитаних). Слід зазначити, що респонденти, які вважають, що зловживання довірою – це один із видів обману склали близько 62% від загальної кількості опитаних.

¹ Див.: Успенский А. О недостатках определенных некоторых форм хищений в новом УК // Законность. – 1997. – № 2. – С. 34.

Результати опитування слідчих МВС показали, що на думку практиків, поширеними способами зловживання довірою є:

- надання посередницьких послуг з набуття певних товарів без наміру виконати свої зобов'язання (49,3%);
- отримання грошових авансів без наміру на фактичне виконання взятих на себе зобов'язань (33,5%);
- укладання договору позики без наміру повернення боргу (36,9%);
- фінансове шахрайство відносно громадян структурами типу "фінансова піраміда" (64,1%).

Погодитися з думкою практиків неможливо з однієї причини: всі наведені способи вчинюються шляхом обману стосовно намірів. Подібна помилка властива і окремим науковцям, які відносять до ознак зловживання довірою введення потерпілого у оману, який сам передає шахраю майно, вважаючи, що для цього є всі підстави¹. Представляється вірним, що при зловживанні довірою відсутній психологічний вплив на потерпілого з метою введення його в оману відносно певних обставин, навіть тих, які будуть мати місце у майбутньому.

Довірливі стосунки при шахрайстві визначаються як відносини довіри не взагалі, а з приводу конкретного майна².

Досить яскраво вищенаведене ілюструє поява нового виду шахраювання на теренах колишнього СРСР у вигляді так званого релігійного шахрайства. Дане поняття у законодавстві, як і страхове шахрайство, відсутнє. Але небезпека його, латентна або неприхована, може бути надзвичайною. Поряд із формуванням суспільної свідомості укріплюється позиція релігійних поглядів, здатних задовольнити духовні потреби сучасної людини. Криміналістична характеристика релігійного шахрайства має ряд особливостей порівняно із загальнокримінальним. Відомо, що обман – навмисне перекручення дійсного стану речей, свідомо дезінформація, введення в оману від-

¹ Див.: Уголовное право. Особенная часть: Учебник для вузов / Отв. ред. И.Я. Козаченко, З.А. Незнамова, Г.П. Новоселов. – М.: Норма, 2001. – С. 216-217; Нафиев С.Х., Хамидуллин Г.Р. Экономические преступления. Судебно-бухгалтерская экспертиза как метод предупреждения экономической преступности: Учебное пособие. – М.: Экзамен, 2003. – С. 38.

² Див.: Димонов В.Н. Уголовно-правовая и криминологическая характеристика мошенничества: Автореф. ... канд. юрид. наук. 12.00.08. – М., 1998. – С. 18.

носно певних фактів з метою спонукати людину за власною волею, сформованою неправдивими відомостями чи утаюванням про істину, передати майно шахраю. Але при розслідуванні релігійного шахрайства встановити перекручення істини неможливо, адже релігійні доктрини просто не можуть бути перевірені на предмет істинності у вигляді їх належності до сфери людської віри у перевірене, те що існує апіорі. Як спосіб шахрайства він може мати місце, якщо злочинець є прихильником вчення, яке не вимагає передачі майна, як обов'язкову умову вступу у спільноту, а насправді, у корисливих цілях, представляє подібну умову. Але такий обман відноситься до моралі і не має криміналістичного значення. Таким чином, релігійне шахрайство може вчинюватися тільки шляхом зловживання довірою. Причому довірчі стосунки складаються між злочинцем та власником чи володільцем майна, мають особливий характер, не схожий на інші довірчі стосунки між людьми. При зловживанні довірою за таких умов майно може знаходитися у винного на підставі довіри з боку прихильника релігійного вчення або у зв'язку з цивільно-правовими відносинами (договір дарування майна секті, договір тимчасового зберігання). Тим самим вуалюються способи "чесного вилучення майна у громадян".

Криміналістичне дослідження злочину передбачає виявлення, встановлення та узагальнення способів приховання злочину. Спосіб приховання злочину як елемент криміналістичної характеристики розглядається у науці по-різному: як окремий елемент характеристики, як складова способу вчинення злочину. Як самостійна категорія, пише М.М. Букаєв, спосіб приховання розглядається тоді, коли у його зміст входять дії злочинця, що знаходяться за рамками діяльності, визначеної початковою метою злочину, але при шахрайстві, зазначає автор, такого не буває. Відповідно, спосіб приховання злочину не має універсального характеру. Його виокремлення у якості самостійного способу може відбутися у випадку якщо він супроводжує будь-який злочин¹.

Приховання шахрайства, незалежно від сфери його вчинення, можна визнати як навмисні дії, що полягають у перешкоджанні встановлення об'єктивної істини про злочин, спрямовані на повне чи

¹ Див.: Букаєв Н.М. Тактика и методика расследования мошенничества: Дис. ... канд. юрид. наук. – К., 1989. – С. 32-33.

часткове ухилення винного від відповідальності, повне чи часткове знищення речових доказів. Приховання злочину може плануватися за заздалегідь обміркованим сценарієм, або бути спонтанним, викликаним острахом за власне викриття. Його прояв можливий шляхом ухилення з різних причин від зустрічей, телефонних переговорів, ігнорування телеграм, письмових повідомлень.

Причому дії з приховання шахрайства можуть здійснюватися як у рамках самого злочинного акту, так і за його межами. Тобто спосіб приховання може бути складовою способу вчинення злочину, а також самостійним елементом. Такий статус обумовлюється наявністю чи відсутністю єдиного злочинного задуму, охопленням цим задумом всіх стадій злочину, або окремих з них. Сучасні способи шахраювання, як і традиційні, сполучають повноструктурні способи реалізації злочинного наміру. Без сумніву, злочинець прагне до того, щоб потерпілий сприймав дії шахрая як законні, а саме вилучення предмету не може відбуватися без дій з приховання. Вивчення матеріалів кримінальних справ дає підстави для висновку, що дії з підготовки та вчинення шахрайств водночас виступали і діями з приховання з метою ухилення від відповідальності, утаювання викраденого. Утруднення пошуку винних – головна мета злочинців на всіх стадіях злочину. Тому практично важко виокремити стадії злочину у життєвих умовах. Але у наукових цілях, на наш погляд, є необхідним та доцільним виділяти такі дії у окремі стадії. Це важливо для науковців та практиків, які прагнуть більш глибоко та всебічно дослідити генезу злочинної поведінки шахраїв.

1.3. Механізм утворення та виявлення слідів при вчиненні шахрайств відносно власності особи в сучасних умовах

Говорячи про злочин у аспекті його криміналістичної характеристики слід зазначити, що тривалий час серед науковців точиться дискусія з приводу елементів такої характеристики. Порівняльний аналіз структур криміналістичної характеристики злочинів свідчить про те, що більшість вчених описують 4-6 елементів (спосіб вчинення злочину, обстановка вчинення злочину (місце, час та інші обста-

вини), типові сліди злочину, характеристика особи злочинця, типовий механізм злочину, особа потерпілого)¹.

Принциповим є питання про необхідність відносити до неї такий елемент як слідова картина злочину (типові сліди). На думку Р.С. Белкіна, матеріальні сліди злочину у криміналістичну характеристику включати не слід, оскільки у її поняття включуються способи вчинення та приховання злочину, що полягають не лише у описанні злочинних дій чи бездіяльності, але й залишають певні сліди. Але припускає альтернативне рішення цього питання: "голе описання способу вчинення злочину не досягає мети, його треба виконувати або від слідів застосування, або до слідів застосування певного способу, щоб, знаючи його, зуміти виявити докази вчиненого злочину та встановити особу злочинця"².

І.Ф. Герасимов, розглядаючи криміналістичну характеристику злочинів як предмет вивчення у методиці розслідування, вважає, що її зміст та обсяг визначає поряд з іншими компонентами механізм слідоутворення у широкому смислі слова³. Аналогічного погляду дотримуються А.Н. Басалаєв та В.А. Гуняєв, які вважають, що "вказані сліди проявляються у двох формах: а) як властивості станів та відношень матеріальних об'єктів (матеріальні сліди); б) у вигляді образів подій та об'єктів, що закріпилися у пам'яті осіб, що їх сприймали (інтелектуальні сліди)"⁴. Більш обґрунтовано характеризує процес слідоутворення А.В. Дулов: "вивчення слідів-відбитків дозволяє визначити види та рівні цих слідів та побудувати їх класифікацію. Можна виділити два рівні таких слідів: конкретні та синтезовані. До першого рівня відносять сліди дії матеріальних об'єктів, психічне відбиття, засоби, продукти, результати злочинної діяльності. Другий рівень створюється

¹ Див.: Салгевський М.В. Криміналістика: Навч.-довідк. посібник. - К.: НВП "Правник", 1996. - С. 130-131.

² Див.: Белкіна Р.С. Курс советской криминалистики. Криминалистические средства, приемы, рекомендации. В 3 т. - Т. 3. - М., 1979. - С. 191.

³ Див.: Герасимов И.Ф. Криминалистические характеристики преступлений в структуре частных методов // Криминалистические характеристики в методике расследования преступлений: Межвуз. сб. науч. тр. - Свердловск: УрГУ, 1978. - № 69. - С. 5-11.

⁴ Див.: Басалаев А.Н., Гуняев В.А. Криминалистическая характеристика преступлений // Методика расследования преступлений (общие положения). - М., 1976. - С. 98.

кількісними та якісними характеристиками процесів, породжених злочинною діяльністю"¹.

Розробка тактики проведення окремих слідчих дій при розслідуванні шахрайств обумовлена характером слідів, що залишилися в результаті вчинення злочину.

У трасології традиційно розрізняють сліди злочину, а також сліди злочинця або засобів, якими він користувався. В широкому розумінні сліди злочину охоплюють всі ті зміни обстановки, предметів, які виникають внаслідок вчинення злочину. У вузькому розумінні слідами називають матеріально-фіксовані відображення зовнішньої побудови одних об'єктів на інших, а також відбиття умови та механізму їх утворення.

Сліди злочинця дозволяють ідентифікувати безпосередньо його особу (сліди рук, ніг, зубів, губ, сліди запаху та біологічного походження, а також сліди одягу, взуття). Слід-відбиття дозволяє встановити конкретний об'єкт, що залишив цей слід.

Отримана інформація про злочинця або потерпілого є не тільки доказом у справі, а й дозволяє вірно висувати версії про пошук злочинців та планувати розслідування. У якості сліду криміналісти розуміють будь-які матеріальні зміни, що виникають у матеріальному середовищі внаслідок вчинення злочину. Через те, що змін може бути досить багато, науковці у різні часи пропонували різні їх класифікації.

При дослідженні питання про слідоутворення під час дій шахраїв слід брати до уваги етапи їх злочинної діяльності. Підготовка шахраїв пов'язана із утворенням великої кількості слідів матеріального та інтелектуального характеру. Насамперед, це дії з пошуку потерпілої особи, початок вербального (рідше – невербального) контакту, пристосування документів та предметів для подальшого обману або зловживання довірою потерпілого, пошук власними силами або за допомогою третіх осіб засобів та можливостей вчинення злочину. У процесі підготовки шахраї можуть готувати засоби, розробляти план злочинної діяльності, з розподілом ролей між співучасниками.

¹ Див.: Дулов А.В. Основы разработки методов расследования хищений социалистической собственности // Методика расследования преступлений (общие положения). – М., 1976. – С. 46.

Етап вчинення самого шахрайства характерний для утворення слідів та використання їх у якості доказів при розслідуванні даної категорії злочинів. Через таку їх специфіку, сліди вчинення шахрайства класифікують на сліди, залишені на місці вчинення злочину, сліди, утворені на потерпілому, його одязі, у його помешканні, у його пам'яті, сліди, що утворені злочинцем, залишені на його одязі, серед його речей, у його пам'яті.

До їх числа можна віднести отримані від потерпілого та інших осіб відомості про шахрая та його дії; залишені у жертви засоби вчинення злочину (грошова "лялька", розписка, фіктивні цінні папери та інші документи, підроблені ювелірні та інші вироби); дійсні документи, що відбивають дії злочинців з підготовки до шахрайства (телеграми, договори, рахунки, протоколи про наміри та ін.).

Як зазначає О.Я. Баєв, для досягнення злочинних цілей "особі незалежно від її суб'єктивних якостей, а нерідко й від кримінальної ситуації, що склалася, слід вчинити низку типових дій. Сліди не тільки закономірно виникають в результаті вчинення будь-якого злочину, але і є типовими для злочинів певного виду, залізаються на певних об'єктах, у визначених місцях, полягають у певних змінах матеріальної обстановки, містяться у пам'яті певного контингенту людей. Це, в свою чергу, пов'язано з тим, що для вчинення злочину певного виду особа повинна вирішити низку типових задач, для їх вирішення здійснити низку типових дій"¹. Вказані положення застосовуються до розслідування будь-яких кримінально караних діянь, у тому числі і шахрайства.

Розкриття по способу вчинення можливе переважно у тих випадках, коли злочин вчинюється особою неодноразово, проглядається її "почерк". Якщо ж він вчинюється вперше, то його розкриття можливе виключно за криміналістичною інформацією, закладеною у матеріальних слідах злочину. Злочин характеризується певними змінами у оточуючому середовищі. Матеріальна природа слідів злочину достатньо стабільна. Але, щоб вилучити із слідів криміналістично значиму інформацію, слід знати їх характеристику, механізм їх утворення, встановити локалізацію, форму існування у часі та просторі.

¹ Див.: Баєв О.Я. Методические основы расследования отдельных видов преступлений // Расследование отдельных видов преступлений / Под ред. О.Я. Баева. – Воронеж, 1986. – С. 5.

Зміни у матеріальній обстановці мають важливе значення. Але результати вивчення кримінальних справ свідчать про зневагу з боку практиків до цього гасла. Протоколи огляду місця події за фактом шахрайства складаються не завжди, а переважна більшість тих, що складені, носять формальний характер за змістом. Слідчий повинен встановлювати з різних джерел відомості про місце вчинення злочину. Шахрайство може вчинюватися тривалий час у різних місцях, тому проведення даної слідчої дії – обов'язкова умова. Місцем огляду виступає квартира, відкрита ділянка місцевості, приміщення установи, транспортні засоби.

Найбільш притаманними шахрайству слідами є сліди пальців рук злочинця та потерпілого на окремих предметах, знаряддях та засобах злочину; сліди ніг, знаряддя та засоби, що застосовувалися шахраєм та відповідно сліди, утворені у речовій обстановці в результаті впливу цих предметів, сліди, утворені внаслідок видозміни майна потерпілих, предмети – речові докази. Якщо злочин вчинювався у декількох місцях, то огляду підлягають всі ці місця.

До матеріальних слідів безпосереднє відношення має й такий елемент, як обстановка місця вчинення злочину. Відомо, що аналіз обстановки місця злочину завжди пов'язується з матеріальними слідами. Без вилучення інформації, що міститься у цих слідах, майже неможливо правильно орієнтуватися у матеріальній ситуації. З цього й починається початкове пізнання злочину, що тягне прийняття ряду рішень про проведення слідчих заходів. Таким чином, навряд чи доцільно відволікатися від прямих достатньо жорстко обумовлених елементів криміналістичної характеристики злочинів. В результаті вчинення злочину на місці, у потерпілого, злочинців залишаються різного роду знаряддя, засоби злочину, предмети посягання. Кожен вид злочину має свої матеріальні наслідки. Але навіть всередині виду злочину проглядається особливість слідів, виходячи з окремих ознак криміналістичної характеристики. Так, різняться сліди вчинення шахрайства з нерухомістю та під час проведення азартних ігор тощо. Факт шахрайства з нерухомістю обумовлює встановлення факту приватизації цього об'єкта. Приватизаційні документи, у свою чергу, виступають також слідами злочину: заява про приватизацію, декларація про доходи фізичної особи, акт інвентаризації майна, висновки експерта про вартість майна, документи про перехід права власності на приватизоване майно, приватизаційні папери (цінні па-

пери, якими засвідчується право власника на безоплатне одержання у процесі приватизації частки майна державного підприємства, житлового фонду, земельного фонду)¹.

Вже на початковому етапі розслідування шахрайства слідова картина може проявлятися не тільки у наявності слідів, але і у їх відсутності. Так, якщо шахрайство вчинюється в сфері нерухомості, слідчий повинен звернути увагу на такі можливі ознаки: наявність у паспортному відділі за місцем проживання потерпілого документів про бажання знятися з реєстрації у зв'язку із продажем або обміном житла, після реєстрації (прописки) у приватизоване житло особа не оформила на нього право власності, після відчуження житла особа планувала жити за абстрактною адресою або адресою, яка не існує, після відчуження житла потерпілий отримав кошти за житло, доплату, але є інформація, що він вимагав від покупця виконання всіх умов угоди, наявність документів, пов'язаних з приватизацією або відчуженням житла, складених, виходячи з дати безвісного зникнення особи. Вказані ознаки можуть свідчити про факт вбивства квартиронаймача з попереднім обманним заволодінням його житлом².

На індивідуальність слідової картини не менше впливає оточуюче середовище, у якому вчинюється злочин. Нажаль, вивчення наукової літератури з досліджуваної проблеми, дає підстави зробити висновок про те, що в них майже відсутній аналіз речових доказів та механізм їх утворення.

Для криміналістичної характеристики шахрайства важливе значення має джерело відомостей про злочин та місце його знаходження, адже саме оточуюче середовище особливої трансформації не переживає. Ці зміни відбивають дії злочинця, потерпілого, знарядь та механізмів злочину.

Багатоманітність способів шахрайства обумовлює широкий спектр слідів його вчинення (отримані від потерпілого відомості про шахраїв, їх дії, залишені засоби злочину – розписки, фіктивні угоди, рахунки, особисті документи, матеріальні речі, підроблені ювелірні вироби, тощо). Ці особливості визначають специфіку слідоутворення

¹ Див.: Пилипчук С. Криміналістична характеристика незаконної приватизації майна // Право України. – 2003. – № 5. – С. 135.

² Див.: Чорний А. Розслідування вбивств, вчинених з метою заволодіння житлом потерпілого: початковий етап // Право України. – 2001. – № 8. – С. 77.

при вчиненні шахрайства. Матеріальними слідами шахрайства можуть виступати предмети, використані для введення потерпілого в оману (документи, грошові кошти, транспортні засоби, підроблені гроші, ювелірні вироби тощо).

При вивченні кримінальних справ встановлено, що під час огляду місця події, який проводився у 87% справ, лише в 24% оглядів були виявлені сліди шахраїв, 17% – сліди потерпілих, 5% – знарядь шахрайства, 2% – сліди транспорту, використаного злочинцями. Наведені дані, на нашу думку, свідчать про низьку ефективність даної слідчої дії.

При вчиненні шахрайства відбувається тривалий контакт між учасниками злочину, а тому в аспекті слідоутворення доцільно вести розмову про важливе значення у розслідуванні ідеальних слідів. Доцільно включати у криміналістичну характеристику слідів шахрайства наявність зв'язків між злочинцем та потерпілим. Зазвичай люди мають певне коло спілкування, підтримують більш-менш стійкі стосунки. Особистісні, побутові, професійні зв'язки мають криміналістичну значущість не тільки для встановлення характеру відносин між шахраєм та жертвою, а і для встановлення кола свідків злочинної події.

Основою вчинення шахрайства є вміння злочинця грати на почуттях людей, використовувати слабкі сторони їх характеру, маніпулювати їх діями. Тому типовими слідами шахрайства є сліди, які залишилися у свідомості потерпілого, його близького оточення, свідків. Залежно від суб'єктивних можливостей потерпілого, часу контакту з шахраєм, жертва може до дрібниць описати зовнішність шахрая (шахраїв), його поведінку, особливі прикмети міміки, голосу, ходи, наявність згубних звичок, прикмети одягу.

Важливого значення набуває повідомлення потерпілим змісту розмови із злочинцем, обізнаності останнього у особливостях певної сфери життєдіяльності, у якій шахрай проявив себе спеціалістом.

Крім ідеальних слідів криміналістично значиму інформацію можуть зберігати предмети злочину, знаряддя та засоби, що використовувалися для введення в оману. Наприклад, шахрай використовує певні документи, які виступають речовими доказами, посвідчують її особу, надають певний статус. У слідчій практиці стабільно часто у якості речових доказів виступають мічені карти, біжутерія у вигляді коштовностей, антураж безпрограшної лотереї (барабан, коробки

призів), засоби особистого маскування, що створюють особливості зовнішності, наявність фізичних вад, одяг.

Взагалі документи виступають ознакою слідової картини сучасних способів шахрайств. Без їх використання неможливі шахрайські дії при використанні злочинцями атрибутів управлінських, державних, комерційних, фінансових, контролюючих, правоохоронних органів.

Для повної відповідності із обраним образом можливе використання супутніх предметів: гумових палиць, наручників, вогнепальної зброї (або її макетів), радіо розмовних пристроїв, форменого одягу, бланкових документів, печаток, штампів тощо.

На відміну від традиційних, добре відомих способів шахрайства, способи, що з'явилися у сучасних умовах, в більшості випадків залишають сліди, які виявити вкрай важко через те, що їх ознаки схожі на суперечки цивільно-правового характеру. Сам потерпілий не завжди усвідомлює, що став жертвою кримінально-караного діяння. Особливістю механізму шахрайства, особливо коли з боку злочинця виступає юридична особа або її представник є те, що дії з підготовки, вчинення, приховання злочину засновані на документах, що вимагаються контрольними органами держави. Крім того, кожний майновий крок особи, пов'язаний з операціями із дорогоцінними предметами, фіксується у різноманітних документах.

Практика розслідування сучасних фактів шахраювання свідчить, що багато з них не обходиться без документальних джерел, які можуть підлягати різним видам фальсифікації. Наприклад, доручення на об'єкт нерухомості виготовляється на фальшивому бланку, із високоякісною підробкою засобів захисту. Але можливе виготовлення фальшивого доручення на справжньому нотаріальному бланку, списаному як втрачений або знищений. Доручення, може бути оформлене за підробленими документами. Механізм полягає у викраденні у власника об'єкту паспорту, переключованні фотографії, імітації підпису.

При розслідуванні шахрайств дуже важливе знання документообігу, адже сфери використання та складання тих чи інших документів різні, відповідно різні способи циркулювання таких матеріальних слідів. Наприклад, одержання генерального доручення на приватизацію і продаж житла, дубліката свідоцтва (при наявності оригіналу) через обман чи зловживання довірою (наприклад, використання паспортів осіб, які померли; заява власника про втрату свідоцтва про право власності на житло, одержання дублікату та використання його

го та свідомства для продажу однієї й тієї ж квартири різним особам). Доручення може бути підписане обманним шляхом. Варіантів тут теж може бути багато. Іноді власнику не повідомляють всю інформацію про те, які права він передає за дорученням (приміром, говорять лише про право розпоряджатися, але не про право відчужувати майно).

Здійснення злочинного плану може бути пов'язане з встановленими правилами укладання певних угод з предметом шахрайства. Злочинці враховують такі особливості, тому нерідко вдаються до дій (у тому числі і злочинних), спрямованих на створення видимості законності цивільно-правової угоди відносно предмету шахрайства. Такі дії тягнуть за собою утворення різного роду слідів. Для успішного розслідування подібних злочинів у сучасних умовах слідчий повинен знатися на різних законодавчих актах, що регулюють порядок угод з такого роду предметами. Це свого роду є певним ключем, який дозволяє своєчасно та вірно розпізнати та викрити злочинні махінації.

Знання правового режиму відчуження майна допомагають встановити притаманні для нього механізм документообігу та конкретний перелік необхідних документів (джерел доказів). Комплексний їх аналіз, у свою чергу, може дати можливість висунути версії про час їх складання та пред'явлення, коло посадових осіб, що є свідками або невірними пособниками злочинців; виявити сліди матеріального чи інтелектуального підлогу документів, а також сліди самого злочинця (сліди рук, мікрочастинки його одягу, почерк тощо).

Таким чином, з криміналістичної точки зору документи представляють собою слідосприймаючі об'єкти, у яких відбивається криміналістично значима інформація про предмет посягання, спосіб заволодіння ним, іноді ознаки злочинця. Тому знання видів та призначення документів складає важливий напрямок у розслідуванні шахрайств у сучасних мовах. Як фіксована інформація поза пам'яттю людини, що відбиває власним змістом юридично значимі відносини, факти, які породжують правові наслідки, після вчинення шахрайств можуть залишитися такі документи: офіційні посвідчення особи (паспорт, трудова книжка, посвідчення особи тощо); матеріальні об'єкти, що містять інформацію (перфокарти, диски тощо); письмові акти, що виступають доказом юридичних відносин.

У період підготовки, вчинення або приховання злочину обстановка його вчинення може розглядатися як сукупність просторово-часових, соціально-економічних, організаційно-правових, адмініст-

ративно-управлінських, соціально-психологічних чинників, відносин між злочинцем та предметом посягання, злочинцем та потерпілим, іншими обставинами об'єктивної дійсності, які сприяють швидкому, всебічному та повному розкриттю злочину. У той же час ці обставини по-різному впливають на злочин, створюються незалежно від волі злочинців та переважно визначають зовнішнє середовище та сліди злочину¹.

Але особливість даного елементу криміналістичної характеристики полягає у тому, що опис його повинен ґрунтуватися на обумовленості чинниками часу, простору, причин та умов, що сприяють вчиненню злочину, фізичних, розумових та психологічних особливостей учасників події шахрайства: потерпілих, злочинців, причетних до події осіб. Останнім часом судово-слідча практика все частіше зустрічає випадки вчинення шахрайств відносно особи організованими злочинними групами. Така "новела" у злочинній діяльності накладає відбиток на сутності криміналістичної характеристики даного злочину. Як вид людської девіантної поведінки, організована злочинна діяльність також проявляється у середовищі, впливає на нього, піддає певним змінам. Саме поява даної тенденції стала першопричиною висування концепції сфер прояву організованої злочинної діяльності, як методу опису обстановки її існування².

1.4. Характеристика особи шахрая

Стаття 91 КПК України містить обставини, які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні³. У контексті вимог Закону дослідження одних кримінально-правових ознак суб'єкта вкрай недостатньо. З метою детального вивчення особи злочинця потрібно враховувати також криміналістичні дані про його поведінку, яка чіт-

¹ Див.: Дерябина-Чистякова Е.Н. Методика расследования мошенничества в сфере денежного обращения, кредита и банковской деятельности: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук / 12.00.09. – М.: Московский университет, 2006. – С. 17.

² Див.: Крылов В.Г. Некоторые направления организованной преступности в СССР // Проблемы борьбы с организованной преступностью: Сб. тр. – М., 1990. – С. 31-36.

³ Кримінальний процесуальний кодекс України. Закон України "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Кримінального процесуального кодексу України". – Х.: Одісей, 2012. – 360 с.

ко досліджується в рамках криміналістичної характеристики злочину. Як свідчить аналіз літератури з цієї проблематики, науковці переважно починають таке дослідження за одним з наступних алгоритмів: від події злочину до особи злочинця (В.А. Образцов, В.Г. Танасевич, М.П. Яблоков, Г.А. Густов тощо)¹ або від характеристики злочину – до його моделі (М.А. Селиванов, Л.Г. Відонов, С.І. Зернов, Г.М. Меретуков, І.І. Артамонов)².

Зосередження уваги на життєдіяльності особи злочинця закономірне та об'єктивне. Сучасний стан уявлень про криміналістичну характеристику злочину демонструє синтез криміналістично значимої інформації як кримінального так і некримінального характеру. Така особливість має гносеологічне значення і в рамках вчення про особу злочинця. Дослідження її включає виокремлені з усієї маси особистих ознак такі критерії: соціально-демографічний, біологічний, психологічний. Сукупність цих критеріїв, у свою чергу, втілює криміналістичний портрет шахрая. У криміналістичному аспекті злочин виступає як предметна діяльність людини. Причому ця діяльність є неправомірним актом поведінки³. В.В. Клочков та В.А. Образцов вірно зазначають, що "злочин як об'єкт наукового та практичного пізнання представляє собою різновид діяльності людини – процес взаємодії злочинця з оточуючим середовищем, що призводить до певних змін, які значимі для справи"⁴.

¹ Див.: Танасевич В.Г., Образцов В.А. О криминалистической характеристике преступлений // Вопросы борьбы с преступностью. – М., 1976. – Вып. 25. – С. 94-104; Густов Г.А. Понятие и виды криминалистической характеристики // Криминалистическая характеристика преступлений. – М., 1984. – С. 45.

² Див.: Селиванов Н.А. Криминалистическая характеристика преступлений и следственные ситуации в методике расследования // Социалистическая законность. 1977. – № 2. – С. 56; Артамонов И.И., Порубов Н.И. Советская криминалистика: Учебное пособие / Под ред. А.В. Дулова. – Минск: Высшая школа, 1977. – 410 с.; Зернов С.И., Самолосва Е.Ю. К вопросу о процессуальной регламентации и тактике предъявления для опознания в суде // Вестник Воронежского колледжа Минюста России. – Воронеж: Центрально-Черноземное изд-во, 2003. – № 1. – С. 54-61; Відонов Л.Г. Типовые версии по делам об убийствах: Справоч. пособ. – Горький: Прокуратура СССР, Всесоюзный институт по изучению причин и разработке мер предупреждения преступности, ДСП, 1981. – 55 с.

³ Див.: Каминский М.К. Взаимодействие, отражение, информация // Теория криминалистической идентификации, дифференциации и дидактические вопросы специальной подготовки сотрудников аппаратов БХСС. – Горький, 1980. – С. 3.

⁴ Див.: Клочков В.В., Образцов В.А. Преступление как объект криминалистического познания // Вопросы борьбы с преступностью. – Вып. 42. – М., 1985. – С. 48-49.

Положення криміналістичної характеристики злочину повинні ґрунтуватися на емпіричній базі, накопичення якої дозволяє певним чином класифікувати, синтезувати, узагальнювати окремий тип особи злочинця. Адекватне визначення характеристики особи шахрая передбачає вирішення питань стосовно розуміння поняття "поведінка шахрая" саме у криміналістичному її розумінні. У вітчизняній криміналістичній науці склався усталений підхід, відповідно до якого криміналістична характеристика особи злочинця будується на суцільному описі соматичних, психофізичних, демографічних ознак особи, посилаючись на статистичні дані, отримані в рамках емпіричного матеріалу. Але, на наш погляд, потрібен підхід, який ґрунтується на описанні особи злочинця, виходячи з класифікаційних груп злочинців всередині певного їх виду.

Так, як ми вже зазначили, шахрайства можуть вчинятися відносно:

- майна фізичних осіб,
- майна юридичних осіб.

Стосовно кількісного складу злочинців, шахрайства можна поділити на:

- шахрайство, вчинене однією особою,
- шахрайство, вчинене групою осіб.

Сферою його вчинення можуть виступати:

- сфера задоволення матеріальних потреб,
- сфера банківської діяльності,
- господарська сфера,
- побутова сфера,
- сфера використання високих технологій,
- сфера функціонування державних та недержавних установ та організацій.

Картина вчинення злочину у цих сферах нетотожна, різні риси окремих елементів його криміналістичної характеристики: сліди злочину, обстановка, знаряддя, предмет посягання, способи вчинення, особа самого злочинця тощо. Саме особливості ознак вчинення шахрайств у різних сферах людської діяльності, у свою чергу, детермінують специфіку їх подальшого розслідування (висування версій, розв'язання слідчих ситуацій, виконання такого важливого тактичного завдання, як вивчення особи шахрая).

Вивчити особу – означає наблизитися до розуміння рушійних сил її поведінки. І.І. Карпец зазначав, що вивчення і узагальнення певної кільк-

кості схожих за характером злочинів, вчинених приблизно за однакових умов, одночасно дозволяє зробити висновки про осіб, які вчинили ці злочини¹. З цієї точки зору проведене вивчення осіб шахраїв може, на наш погляд, не тільки дати уявлення про природу виду злочину і його зміни, пізнати загальні закономірності індивідуальної злочинної поведінки, виявити характерні кримінологічні особливості суб'єкта, визначити і вказати конкретні засоби та заходи боротьби з даним видом злочину.

З соціально-демографічних властивостей особи шахрая найбільший інтерес представляє рівень освіти. Шахраї відрізняються серед інших осіб, які вчиняють розкрадання чужого майна. Основним показником характеристики особи є освітній рівень. У середині минулого століття радянські кримінологи вбачали прямий зв'язок між рівнем освіти і схильністю до злочинів. Вважалося, що злочинці мають незначний освітній рівень². Але не завжди має місце така пряма залежність, у зв'язку з чим некоректно спрощено підходити до оцінки рівня освіти і на цій підставі робити висновок про рівень законслухняності людини. Вивчення кримінальних справ дозволяє зробити висновок, що сучасні шахраї часто мають вищу чи незакінчену вищу освіту. Проведений нами аналіз судової практики в Україні за останні роки свідчить, що серед засуджених одну та більше вищу освіту мають близько 35% від загальної кількості засуджених, середню спеціальну – 25%, середню – близько 40%. Таким чином, переважна більшість шахраїв має достатньо високий освітній рівень, а відповідно навички та вміння для обманних дій. Влучним є висновок Г.М. Борзенкова про те, що освітній рівень шахраїв навіть вищий ніж у середньостатистичного населення³.

Не можна оминати увагою таку якість особи злочинців, як наявність кримінального досвіду. Судимість, безумовно, не може визнаватися ознакою особи, але наявність її часто впливає на формування у особи антисуспільних установок та поглядів, тим самим визначає соціальні особливості людини⁴. Достатньо висока частка шахраїв є

¹ Див.: Карпец И.И. Проблема преступности. – М.: Юрид. лит-ра, 1969. – С. 140.

² Див.: Сахаров А.Б. О личности преступника и причинах преступности в СССР. – М.: Госюриздат, 1961. – С. 150.

³ Борзенков Н.Г. Ответственность за мошенничество (вопросы квалификации). – М.: Юридическая литература, 1971. – С. 92.

⁴ Див.: Глазырин Ф.В. Изучение личности обвиняемого и тактика следственных действий. – Свердловск: СЮИ, 1973 – С. 18.

рецидивістами. За нашими підрахунками 60% із загальної кількості засуджених мали судимості за шахрайство, або інші господарські, майнові, посадові злочини.

На нашу думку, соціальна сфера особи шахрая повинна бути покладена у основу криміналістичної класифікації шахрайств. Адже вона характеризується зв'язками злочинця з оточуючим кримінальним та некримінальним середовищем, стійкістю цих зв'язків, природою оточуючого середовища, де обертається злочинець, відповідно, обстановкою, місцем вчинення шахрайств. Особистий досвід розслідування шахрайств дає підстави саме через сферу існування злочинця поділити шахраїв на тих, які вчиняють злочин у громадських місцях відносно необмеженої кількості людей (гра у наперстки, "лохотрон", проведення псевдорекламних акцій, тощо); які прагнуть до контакту із одним потерпілим за мінімумом свідків (укладання псевдоугод, зняття порчі, намовлянь, чаклунство, гадання); які прагнуть вчинити злочин, уникаючи безпосереднього контакту із потерпілими (наприклад, шахраювання із пластиковими картками, з використанням ЕОМ).

Соціально-демографічні чинники у характеристиці особи злочинця мають багато спільного з психологічними. Особливості психології злочинця – шахрая відіграють значення при вчиненні злочину, вимагають врахування слідчим під час розслідування злочинної діяльності особи. Дуже часто шахраї є непоганими спеціалістами у тонкошах людської душі, заздалегідь обмірковують і ретельно готують свої дії, здебільшого розраховуючи на легковажність, довірливість та безпечність потерпілих, прогалини у законодавстві та його достатню гуманність, власну безкарність. Здебільшого вони хитрі, не позбавлені акторських здібностей, красномовні, переконливі у спілкуванні, багаті на фантазію, вмію використовувати слабкості потерпілих. Серед ознак особистості, як вірно визначає Т.А. Пазинич, слід виділити вміння легко вступати у контакт з людьми, перевтілюватися у певні соціальні, професійні ампула, брехливість¹. Очевидно, що особа шахрая не позбавлена привабливості. Дар переконання, вміння викликати довіру чи симпатію (через повагу, страх, ілюзію сили або

¹ Див.: Пазинич Т.А. Криміналістична характеристика шахрайств та основні положення їх розслідування: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.06.09. – Х.: ХНУВС, 2006. – С. 24.

всемогутності), адаптивність, вміння працювати з інформацією, схильність до ризику, високий самоконтроль, витримка, – свідчать про так званий "ігровий" тип особи злочинця¹.

За безумовної наявності мотивів самоствердження та інтелектуального протистояння, провідним виступає користь, спрямована на збагачення, азарт гри. Іноді ризик є фізіологічною складовою особи шахрая, який не може існувати без дози "адреналіну у крові".

Під мотивом розуміють спонукальну причину людської поведінки. Цей термін багатозначний і містить у собі потребу, спонукання, потяг, схильність, прагнення. Мотив відбивається у свідомості людини і спонукає особу до конкретних вчинків. Він сприяє формуванню мети, якої прагне досягнути людина. Незважаючи на те, що мотив і мета є самостійними ознаками поведінки особи, вони взаємопов'язані між собою, тому що мотив реалізується у меті. Відповідно, якщо при шахрайстві особа ставить за мету звернути чуже майно на свою користь або користь третіх осіб, то формування такої мети стимулюється корисливими спонукуваннями – одержанням матеріальної вигоди для себе чи третіх осіб². Що стосується зловживання довірою, то мотив служить внутрішнім спонукуванням, яким керується винний, використовуючи для цього повноваження на шкоду довірителів і(чи) третім особам³.

Проведене вивчення кримінальних справ дає можливість окреслити наступні типові мотиви вчинення злочину, передбаченого ст. 190 КК України: користь – 64%, прагнення отримати певні матеріальні блага – 12%, схильність до легкої наживи – 10%, легковажність – 3%, інші мотиви – 11%.

Цікавим є мотив легковажності. Шахраї посилаються на нього тоді, коли не вважають себе злочинцями, хоча і припускають, що порушують закон. Злочинну поведінку іноді, на перший погляд, важко відрізнити від правомірної, тому такі шахраї стверджують, що практично всі діють таким же чином і нічого неправомірного у власній поведінці особисто вони не вбачають. Такі шахраї можуть не

¹ Див.: Екман П. Психологія лжи. – СПб.: Питер, 1999. – С. 88.

² Див.: Смазлюк О.В. Шахрайство за Кримінальним Кодексом України 2001 року: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / НАВСУ. – К., 2003. – С. 92-93.

³ Див.: Анісімов Г.М. Зловживання довірою як спосіб вчинення злочину: поняття і кримінально-правове значення: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Національна юридична академія ім. Я. Мудрого. – Х., 2003. – С. 62.

усвідомлювати, що вчиняють кримінально-каране діяння, хоча завжди розуміють, що їх дії незаконні (як мінімум в рамках пласкості цивільно-правового права). Рушійною силою таких людей є бажання будь-якою ціною досягти успіху.

Особи, які вчиняють шахрайства із нерухомістю, характеризуються наявністю ще більш високого соціального статусу, який вони побоюються втратити внаслідок засудження. Співучасниками їх нерідко виступають особи, які знаються у сфері операцій з нерухомістю, документообігом, праві (нотаріуси, адвокати, працівники місцевих територіальних громад, правоохоронних органів, керівники відділів БТІ тощо). Так, прикладом може слугувати випадок, описаний у періодичному виданні. Шахраї попередньо орендували у потерпілого квартиру, зуміли заволодіти правоустановчими та особистими документами, на яких переклеїли фотографії. На наступному етапі шахрайства вони інсценували виписку власника квартири та продали її, за співучастю приватного нотаріуса за мізерну суму жінці, яка оселила в ній свою родичку – працівницю Генеральної прокуратури України¹.

Слід зазначити, що нотаріуси нерідко надають допомогу шахраям у підробці, фальсифікації правоустановчих документів (заповіту, дарчої, договору купівлі-продажу, генерального доручення тощо).

Криміналістичне дослідження особи злочинця потребує врахування та оцінки біологічних ознак, таких як стать, вік особи, фізіологічні особливості.

Вік шахраїв – ознака, яка сприяє обранню конкретних способів задоволення певних мотивів. Результати дослідження показують, що серед засуджених за шахрайство є певні вікові особливості. Проведене нами дослідження показало, що переважна більшість шахрайств вчинюється чоловіками – 68%. У свою чергу, віковий рівень шахраїв – чоловіків розподіляється таким чином: до 18 років – 3%, від 18 до 25 років – 23%, від 25 до 40 років – 58%, понад 40 років – 16%. Як бачимо, більшість злочинів вчиняють особи у віці від 25 до 40 років. На нашу думку, цей віковий поріг свідчить про необхідність мати певний життєвий, професійний досвід для вчинення шахрайств. Такий суб'єкт небезпечний не лише тим, що у нього накопичується

¹ Див.: Як не втратити своє житло // Дзеркало тижня. – 2002. – № 25. – 5-12 липня.

злочинний досвід, впевненість у своїх силах, але й тим, що може стати організатором груп шахраїв.

Серед загальної кількості осіб, засуджених за ст. 190 КК України, питома вага жінок склала 32%. Як вважає О. Надьон, шахрайство – суто чоловічий вид злочинної діяльності, але процеси маскулінізації суспільства призводять до появи у жінок чоловічих рис характеру та вчинення ними такого невластивого жіночій психології злочину¹. Не можна категорично погодитися із даною позицією, адже давно установленним образом шахрайок-гадалок, чаклунок, знахарок є образ жінки. Априорі шахрай – особа, у якої вдало виходить застосовувати тонкі психологічні прийоми для завоювання довіри з боку інших осіб, добре розвинені інтуїтивні начала. Подібні вміння серед осіб жіночої статі – не унікальні, і саме ці їх здатності витребувані у шахрайстві. Таку кількість жінок, які вчинюють шахрайство, можна пояснити тим, що, по-перше, для вчинення цього злочину не потрібна наявність особливої фізичної сили, чого не можна сказати про злочини корисливо-насильницької спрямованості. По-друге, свої злочинні інтереси вони намагаються задовольнити, вчинюючи злочини інтелектуального характеру.

Аналіз вікових особливостей жінок-шахрайок свідчить, що більшість з них – особи молодого віку 22-35 років. Значну частку складають жінки без постійного доходу, місця проживання та безробітні, які ведуть паразитичний спосіб життя. Серед цього контингенту імовірність рецидиву висока і складає 78%, обумовлена безкарністю за злочинний дебют, необхідністю отримання злочинних прибутків на фізичне існування.

Слушно зауважує С.В. Нікітенко, що джерел для одержання інформації про вчинення злочинів корисливої спрямованості жінками сьогодні замало, тому що статистична звітність відображає особливості вчинення злочинів жінками тільки в загальному вигляді. Зокрема, необхідно поряд з показником участі неповнолітніх у групових злочинах увести такий же показник і для жінок, а також виявити наявність у групі родинних зв'язків².

¹ Див.: Надьон О. Жіноча злочинність: деякі особливості розслідування справ // Право України. – 2003. – № 9. – С. 79.

² Див.: Нікітенко С.В. Профілактика корисливих та корисливо-насильницьких злочинів, скоєних жінками на тлі наркоманії. Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / НУВС. – Х., 2004. – С. 113.

Підлітки притягаються до кримінальної відповідальності за шахрайство здебільшого як співучасники. Незважаючи на те, що кількість підлітків у віці до 18 років, притягнутих до кримінальної відповідальності за шахрайство, досить невелика (3%), існує небезпека збільшення цього показника. Вже традиційно відносять до неповнолітніх шахраїв схильність розробляти шахрайські операції із заволодінням мобільними телефонами. Так, злочинець повідомляє власнику (переважно жіночої статі) телефону про те, що у його телефоні розрядився акумулятор та просить зателефонувати. Входячи у довіру, шахраї пропонують вставити у телефон потерпілого власну сім-карту. Після отримання телефону вони скриваються з місця події. Досить нечасте вчинення шахрайств неповнолітніми пояснюється декількома чинниками: складністю шахрайського способу заволодіння чужим майном, необхідністю завоювати довіру з боку потерпілого. Підлітку складніше виконати ці завдання.

Для попередження шахрайств серед неповнолітніх потрібно правильно підбирати заходи профілактичного впливу, враховуючи ступінь негативних відхилень у їх поведінці, беручи до уваги вік, інтереси і сфери вчинення шахрайств.

Сучасні шахраї, які вчиняють злочин відносно власності фізичних осіб, можуть бути класифіковані на кілька типів, залежно від сфери пристосування своїх здібностей:

1. Шахраї на ринку нерухомості або цінних паперів.

Злочини у сфері торговельних операцій з нерухомістю мають інтелектуальний характер, поширюються стрімко та постійно набувають нових витончених форм. Вірно відзначає Т.А. Пазинич, що шахраї на ринку нерухомості не застосовують насильства, але воно може бути спровоковане після вчинення самого шахрайства відносно потерпілих, відповідно, можливе вчинення більш тяжких злочинів, що впливає на загальний рівень злочинності¹. У свою чергу, складність сфери прикладення власних злочинних зусиль, необхідність використання значної кількості посадовців органів державної реєстрації, обліковість предмету шахрайства потребує вчинення шахрайських оборудок у складі злочинних груп. Подібні групи утворюють-

¹ Див.: Пазинич Т.А. Криміналістична характеристика шахрайств та основні положення їх розслідування: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. – Х.: ХНУВС, 2006. – С. 81.

ся шляхом добровільного поєднання зусиль самих шахраїв та посадових осіб відповідних державних та комерційних структур.

Вивчення матеріалів судово-слідчої практики дає підстави стверджувати, що найбільш часто шахрайства відносно власності фізичних осіб, де предметом посягання виступає нерухомість, вчинюються загальнокримінальними групами корисливого спрямування. Для цих груп шахрайство є частиною базового, допоміжного або побічного елементів, неосновним видом злочинного промислу (поряд із вимаганнями, вбивствами, катуваннями, завданням тілесних ушкоджень). Для таких груп вчинення інших злочинів є скоріше винятком із правил, ніж щоденною практикою.

Така шахрайська діяльність також відіграє велике криміналістичне значення для визначення напрямків розслідування. Знання схем обігу об'єктів нерухомості, постановки та зняття з обліку їх власників, документообігу, – допомагає встановити коло причетних до махінацій осіб та злочинні зв'язки між ними. Присутня значна різниця між індивідуальним та груповим варіантом шахрайства у розподілі ролей. Виконавцем шахрайської операції може бути особа, яка не наділена якостями шахрая (хитрість, акторська здібність, ситуаційна гнучкість, самовладання, вміння викликати симпатії та довіру у потерпілих тощо). Такі риси більш притаманні злочинцям – індивідуалам або лідерам злочинних груп. Помічниками шахраїв – інтелектуалів можуть бути боржники, друзі, маргінальні елементи, які за невелику винагороду або з особистих причин зголосилися допомогти у вчиненні певної дії, але реально не у змозі оцінювати ситуацію, що складається.

Особливий науковий та практичний інтерес представляє поведінка непрямих учасників протиправної події: нотаріусів, працівників бюро технічної інвентаризації, місцевих адміністрацій, житлово-експлуатаційних контор, ріелторів, агентів з нерухомості. Відомості про правовий режим відчуження об'єкту нерухомості, особливості цивільно-правової угоди дають можливість встановити притаманний механізм документообігу, перелік документів, коло посадових та інших осіб, причетних до угоди: свідків, навмисних чи ненавмисних пособників. Крім того, такий комплексний аналіз дозволить виявити сліди або відомості про документальну фальсифікацію, сліди злочинців.

2. "Вуличні" шахраї (питома вага осіб циганської національності). Шахраї цього типу вчинюють злочини у великих населених

пунктах, переважно згуртовані у групи незалежно від статі, у складі яких можуть бути неповнолітні. Вони обирають певний спосіб вчинення злочину (жебраківання, гра в азартні ігри, гадання), відпрацьовують власні навички, розподіляють ролі у групі, релікві, власні "монологі" та поведінку під час вчинення злочину. Вони рідко змінюють схеми шахрайства, працюють за "накатаною" лінією.

Окремі способи шахраювання передбачають вчинення тільки у співучасті. З криміналістичних позицій діяльність організованих злочинних груп та рольові функції їх членів можна поділити на наступні категорії:

- організатори шахрайських операцій;
- активні учасники;
- другорядні учасники.

Організатори утворюють групу, розробляють злочинні комбінації, розподіляють ролі між співучасниками, підшукують шляхи збуту викраденого майна, керують діяльністю із створення структур для приховання протизаконної діяльності та маскування шахрайських дій відносно потерпілих. Активні учасники залучаються для допомоги організаторам, формального очолення комерційних шахрайських структур, створених для приховання протизаконної діяльності. Другорядні учасники виконують разові, незначні завдання активних учасників та керівників злочинних груп.

Вуличні шахраї об'єднуються у злочинні формування з єдиною метою – вчинення шахрайських дій відносно громадян. Нами також встановлено, що у вчиненні 151 злочину (60,4%) брала участь одна особа. Серед групових шахрайств переважають злочини, вчинені двома особами (73,4%), трьома – 9,8%. Таким чином, межі проблеми групового шахрайства, виходячи із досліджених нами матеріалів кримінальних справ кількісно окреслені майже кожним другим фактом та зводяться переважно до злочинної групи у складі двох осіб.

До цієї групи слід віднести таку категорію осіб, які схильні до антисоціальної діяльності, виходячи з національної приналежності. Загальновідомо, що такими є представники ромських (циганських) общин. На це свого часу вказував один з засновників сучасної криміналістики Г. Гросс⁴. Шахрай, що вчиняє злочин проти особи у гро-

⁴ Дув.: Гросс Г. Руководство для судебных следователей как система криминалистики. – М.: ЛексЭст, 2002. – С. 465-466.

мадському місці, може мати статус "гастролера", який постійно курсує між різними населеними пунктами, негайно покидає місце вчинення злочину, тому важко його відшукати.

Розвитку кримінальних здібностей шахраїв даної категорії сприяють природні якості (спостережливість, здатність ризикувати, авантюризм, винахідливість, спритність рук, відсутність позитивних моральних орієнтацій) та постійний тренінг.

3. Шахраї, що спеціалізуються на репрезентації себе представниками державних, комунальних, соціальних служб, громадських організацій.

Судово-слідча практика щороку демонструє факти вчинення шахрайств із використанням злочинцем статусу співробітника правоохоронного, державного, громадського органу, комерційної структури (наприклад, працівник комунальних служб, карного розшуку МВС України, органів пенсійного забезпечення тощо).

Даний тип злочинця має певні специфічні ознаки, що уособлюють його. Слід підкреслити, що зазначена категорія шахраїв у минулому могла мати досвід роботи у відповідних структурах, або з урахуванням життєвого досвіду спостерігала за сутністю виконуваних функцій. Відповідно вона знається на термінології, документо- або товарообігу, порядку вирішення питань певного характеру, нормативно-правовій базі.

4. Побутові шахраї, що використовують близькі стосунки для реалізації злочинних задумів.

Для шахрайств у такому амплуа є всі передумови, оскільки потерпілий та злочинець знаходяться у близьких стосунках, обумовлених станом спорідненості, шлюбу, довірчих, дружніх стосунків. Відповідно, потерпілий, незважаючи на власну прагматичність, не може підозрювати близьку особу у злочинних намірах, що дозволяє злочинцеві тривалий час перебувати поза підозрою. Побутові шахраї, на відміну, наприклад, від вуличних, можуть мати постійне місце проживання, роботи, навчання, позитивно характеризуватися у суспільстві. Разом з тим, притаманним є прагнення до легкої наживи, яке супроводжується егоїзмом, хитрістю, реакцією на зміни навколо. Оскільки потерпілий та злочинець контактують певний час, останній починає добре розумітися на психологічному стані жертви, використовувати її слабкості, викликати співчуття, жаль, бажання допомогти. Подібні навички та характеристики шахрая доцільно враховувати при обранні тактики слідчих дій.

Результати анкетування співробітників правоохоронних органів засвідчили цікаву картину. 82% опитаних схвально відносяться до особи шахрая. Аргументами такої позиції стали симпатія його особистим якостям: хитрості, вмінню перевтілюватися, демонструвати акторську майстерність, адаптуватися до існуючих умов, "заробити" гроші на довірливості потерпілого. Дійсно, суспільство "ухвалює" шахрайство, спрацьовує відносно злочинців соціально-психологічний стереотип, характерний і для низки інших злочинів інтелектуальної спрямованості (ухилення від сплати податків, злочини у сфері інформаційних технологій, банківської діяльності). За словами провідного російського адвоката Г.П. Падви, "із злочинів найбільш небезпечні ті, які потрожують життя людини. Адже для будь-якої людини важливіше, щоб його та його близьких не вбили, не покалічили, ніж не обманули"¹. Тому логічно, що у конфлікті "особа-організація" чи "особа і держава" вважатися жертвою буде саме особа, навіть якщо юридично вона злочинець. А якщо злочинець ще наділений умом, високою освітою, – симпатії публіки гарантовані.

5. Посадові особи органів державної влади та управління.

Диспозиція ст. 190 КК України не передбачає у характеристиці суб'єкту злочину ознак спеціального суб'єкта. Але вітчизняна судово-слідча практика останнім часом зустрічається з тенденцією вчинення обманних дій посадовими особами. Відомо, що посадовими особами є особи, які постійно, тимчасово або за спеціальним повноваженням здійснюють функції представника влади або виконують організаційно-розпорядчі чи фінансово-адміністративні функції у державних органах, органах місцевого самоврядування; особи, що обіймають державні посади, встановлені Конституцією та законами України. Але службове положення може використовуватися не лише посадовцями, державними службовцями та особами, які здійснюють управлінські функції у комерційних та інших організаціях, але й іншими службовцями. Відповідно суб'єктом шахрайства визнається й особа – службовець комерційної та некомерційної структури, що не відносяться до числа посадовців².

¹ Див.: Падва Г.П. Участие защитника в доказывании по новому уголовно-процессуальному законодательству. Практическое пособие. – М.: Юристъ, 2004. – 159 с.

² Див.: Корягина О.В., Годунов О.И. Использование лицом своего служебного положения как квалифицирующий признак хищения // Юридическая техника и проблемы дифференциации ответственности в уголовном праве и процессе. – Ярославль, 1999. – С. 51.

У теорії адміністративного права службовець розглядається як особа, що обіймає певну посаду та за винагороду здійснює адміністративну діяльність, не створює безпосередньо матеріальних цінностей, але забезпечує умови виробництва, володіє певним предметом праці – інформацією, утворює, зберігає, передає, обробляє її¹. В якості предмета шахрайства, вчиненого службовою особою, є майно, що не є за своєю природою ввіреною винному. Предметом може бути чуже для такого шахрая майно, що знаходиться в праві власності у потерпілого.

Використання службового положення розуміється у широкому та вузькому розумінні слова. В широкому – це використання значимості та авторитету посади, що обіймається, службових зв'язків, які виникли завдяки обійнятій посаді, знаходження у підпорядкуванні інших службовців. У вузькому розумінні – вчинення особою діяння в рамках службової компетенції, у сфері власних повноважень.

Нерідко шахраї є посадовими особами, які задля власного збагачення, з використанням службового положення, вводять у оману потерпілого, шляхом обіцянок виконати певні вигідні дії. Причому той передає своє майно з упевненістю, що воно виступає предметом хабара і завдяки якому сам шахрай виконуватиме дії, вигідні хабародавцеві.

Криміналістичній характеристиці необхідно вирішити завдання важливих теоретичних та практичних питань про зміст взагалі та такого елемента, як особа злочинця. Вже не підлягає сумніву, що без знань про особу злочинця складно, а іноді неможливо побудувати слідчі версії при розслідуванні, спланувати оптимальні алгоритми розв'язання слідчих ситуацій, виявити причини та умови, що сприяли вчиненню злочину.

1.5. Характеристика особи потерпілого від шахрайства

Проблема стримування злочинності набуває гострої форми. У зв'язку з цим закономірно актуалізувалося питання про захист особи, майна, честі та гідності громадян. Це примушує звернути увагу на потерпілого, який несе на собі найбільший тягар наслідків від всіх

¹ Див.: Бахрах Д.Н. Административное право России: Учебник для вузов. – М.: Норма, 2000. – С. 98.

форм злочинності. Найбільш повно права потерпілого як учасника кримінального процесу можуть бути реалізовані лише на підставі змагального судочинства та рівності сторін, коли рівний всім іншим обвинувальним структурам, потерпілий стає одним з основних двигунів кримінального процесу у встановленні істини та справедливому покаранні злочинця¹. Таке положення відповідає нормам Конституції, яка наголошує, що кожен вправі захищати свої права та свободи всіма способами, які не заборонені законом.

Поняття потерпілого міститься у частині першій ст. 55 КПК України: "Потерпілим у кримінальному провадженні може бути фізична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано моральної, фізичної або майнової шкоди, а також юридична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано майнової шкоди"². У кримінально-правовому розумінні потерпілим, проти якого спрямований злочин, можуть бути як окремі індивід, так і людина як учасник суспільних відносин. В літературі існують пропозиції процесуального визнання потерпілими від злочину і юридичних осіб³. Пропозиція слушна, хоча існують контраргументи їй. В.О. Навроцький вважає, що на сьогодні така думка є застарілою і шкідливою, оскільки: 1) не відповідає принципу рівної охорони всіх форм власності; 2) не враховує появи багатьох нових суб'єктів господарської діяльності, невеликих за масштабами, заснованих на приватній та колективній власності, і які здійснюють угоди у сфері роздрібно-торгівлі та побутового обслуговування, виступаючи як споживачі; 3) створює умови для об'єктивної осудності⁴.

В контексті дослідження особи потерпілого від шахрайства представляється слушним встановлення відношення самого потерпілого до факту обману відносно нього або його ставлення до того, що в результаті висловлення власної довіри до певної особи (осіб) він

¹ Див.: Синенко С.А. Участие потерпевшего в расследовании преступлений. Уголовно-процессуальное и криминалистическое исследование: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Владивосток: Дальневосточный государственный университет. – 2001. – С. 4-5.

² Кримінальний процесуальний кодекс України. Закон України "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Кримінального процесуального кодексу України". – Х.: Одиссей, 2012. – 360 с.

³ Див.: Шаповалова Л. Підстави визнання юридичної особи потерпілим у кримінальному процесі // Право України. – 2000. – № 1. – С. 95-96.

⁴ Див.: Навроцький В.О. Кримінальне право України. Особлива частина: Курс лекцій. – К.: Т-во "Знання", КОО, 2000. – С. 360.

був ошуканий. Актуальність питання про ставлення до обману з боку потерпілих обумовлена низкою обставин. По-перше, моральні цінності та стереотипи людини відіграють важливу роль у розробці та регуляції стратегії поведінки. З цієї точки зору вивчення індивідуально-психологічних та особистісних особливостей потерпілих, що впливають на їх ставлення до обману, дозволяє виявити важливі детермінанти та регулятори формування стереотипів поведінки. По-друге, вивчення особливостей оцінки потерпілими вчинків злочинця – шахрая, як актів поведінки, що мають певну мотивацію та наслідки для потерпілого, дає можливість глибоко зрозуміти сферу моральних уявлень та рівня віктимності жертви та розширити криміналістичні знання про психологічні особливості особи самого шахрая.

Цікавий аспект проблеми формування інституту потерпілого вбачає Т. Присяжнюк. Вона зазначає, що останнім часом західні вчені переосмислюють злочин не як каране діяння, а з точки зору шкоди, яка спричинена конкретній особі – потерпілому. Якщо особі в результаті вчинення злочину спричинено шкоду, вона, на думку автора, має до нього таке ж відношення, як і злочинець¹. Погоджуючись з логікою Т. Присяжнюк, зазначимо, що у такому зв'язку дослідження інституту потерпілого, його віктимності набуває нового актуального значення у криміналістичних дослідженнях. Одностайна із даною точкою зору позиція інших авторів, які вважають, що сьогодні діяльність із запобігання злочину потребує значної переорієнтації у бік віктимологічної профілактики, допомоги особі уникнути небезпеки стати жертвою². Модель запобігання злочинам "від злочинцу" "до злочинця" значною мірою не відповідає вимогам сучасності. Дискусія з цього приводу вже виникла у сучасній науковій літературі. Неможна відкидати положення ст.3 Конституції України, яка проголошує найвищою соціальною цінністю людину, її життя, здоров'я, честь, гідність, недоторканність та безпеку.

Специфіка предмету шахрайства обумовлена закономірним зв'язком з особою потерпілого. Яскраво ілюструє наведене зв'язок з таким предметом шахрайства, як об'єкт нерухоності. За даною катего-

¹ Див.: Присяжнюк Т. Передумови формування інституту потерпілого у кримінальному праві України // *Право України*. – 2005. – №7. – С. 65.

² Див.: Мойсєєва О. Віктимність неповнолітніх як психолого-правова проблема // *Право України*. – 2000. – № 7. – С. 100.

рісю справ фігурують дві групи потерпілих: частіше – власники відчужуваного житла, рідше – особи, що оселяються у неправомірно відчужене житло у порядку обміну. Тому громадяни першої групи представляють значний науковий та практичний інтерес. Емпіричні матеріали свідчать, що переважна більшість таких потерпілих не мали близьких, рідних або не підтримували з ними контакт. Незалежно від статі та віку їм притаманні низький освітній рівень (76%), низьке матеріальне становище (96%), зловживання алкоголем, наркотичними засобами (90%). Сьогодні ринок нерухомості в Україні заповнений великою кількістю ріелторських, будівельних структур. Разом з тим, у цій сфері наявна й організована злочинність, що поставила на потік напівлегальну зміну власників нерухомого майна, зокрема квартир. Різними способами віднімають квартири у осіб похилого віку, тих, що мають згубні звички (страждають на алкоголізм та наркоманію). Останній категорії громадян шахраї не відмовляються "допомогти" отримати ці згубні звички. За даними опитування співробітників МВС, віктимною категорією в контексті протидії шахраюванню на ринку нерухомого майна виступають випускники дитячих будинків, які отримали житло згідно закону при досягненні 18-річчя. На шахраїв працює чинник абсолютної незахищеності вихованців дитбудинку, яких ніхто навіть не шукатиме.

Серед характерних ознак особи потерпілого опитуваними були названі азарт (56,7%), жадібність (33,5%), ритуальні забобони (22,9%), віра у щасливий випадок (21,8%), особисті комплекси (17,3%), лінь (12%), неуважність (9,3%), імпульсивність (8,6%), підвищена самовпевненість (5,4%), емоційна неврівноваженість (3,8%).

Слід вказати, що нерідко серед професійних шахраїв є колишні жертви афер. Злочинці самі запевняють потерпілого, що він мудріше за самого злочинця. Легковажність – серйозний недолік у характеристиці особи потерпілого.

Відчуття на рівні підсвідомості особистих прагнень жертви дозволяє злочинцеві ухилятися від відповідальності: деякі потерпілі не бажають визнавати себе обманутими або самі прагнуть певним чином порушити закон та несвідомо потрапляють у роль жертви та не бажають викрити себе.

Особа потерпілого є суттєвим елементом криміналістичної характеристики досліджуваної категорії злочинців. Відомості про особу жертви безпосереднім чином "проливають світло" на інші обставини

події злочину¹. Поведінка потерпілого може мати різні прояви: від повної віктимності, уразливості до впливу шахрая, нейтрального ставлення до останнього або активної протидії йому. Саме тому, що часто потерпілі самі провокують вчинення відносно них обманних дій, і відбувається подія злочину. У зв'язку з цим А.Ф. Облаков виділяє два криміналістичних типи потерпілих:

- нейтральний (коли образ життя потерпілого не впливає на зародження та реалізацію злочинних намірів);

- з провокуючою поведінкою (коли особа, що опиняється у ролі жертви в результаті їх "поштовхової" поведінки). Така поведінка може проявлятися у двох формах: активній (жертва сама створює криміногенну обстановку, її поведінку можна розглядати як пряму чи побічну провокацію) та пасивній².

Віктимність поведінки потерпілих виражена не лише у довірливості відносно з іншими людьми чи у наявності негативних соціальних характеристик. Іноді самі власники майна створюють всі підстави для вчинення стосовно них шахрайства, наприклад, занижують вартість квартири у договорі купівлі-продажу, дають хабар посадовим особам за виписку своїх неповнолітніх членів сім'ї, т.д. Доцільним є зауваження М.М. Букаєва про необхідність дослідження психічного стану потерпілого³. Тому вірна пропозиція тісного комплексного вивчення кримінологами та криміналістами особи жертви шахрайства. Результати дослідження можуть бути покладені в основу наукових рекомендацій щодо протидії злочину.

На наш погляд, вивчення особи потерпілого від шахрайства доцільне шляхом аналізу соматичних, соціальних та психологічних чинників на кшталт проблеми дослідження особи злочинця. Їх сукупність свідчить про рівень віктимності жертви. За даними нашого дослідження пік віктимності припадає на 30-45 років, причому жінки складають переважну більшість – 66% через властиву їм довірливість, підвищену

¹ Див.: Лушечкина М.А. О направлениях, задачах и о понятии криминалистического изучения личности // Вестник МГУ. Серия 11. Право. – 1999. – № 3. – С. 47.

² Див.: Облаков А.Ф. Некоторые вопросы теории и практики задержания лиц, подозреваемых в совершении преступления // Проблемы предварительного следствия и расследования преступления в деятельности ОВД. – Хабаровск.: Хабар. ВШМ СССР, 1989. – С. 65-72.

³ Див.: Букаев Н.М. Тактика и методика расследования мошенничества; Дис. ... канд. юрид. наук. – К., 1989. – С. 24.

не почуття страху за близьких, забобонність, чоловіки відповідно – 34%. На те, що жертвами потерпілі ставали саме в силу віктимологічних чинників, а не через власну неграмотність, свідчить рівень освіти потерпілих: 37% з них мали вищу освіту, 22% – середню, 29% – середню спеціальну.

Кримінально-правова природа складу злочину, передбаченого ст. 190 КК України, передбачає тривалий вербальний або конклюдентний контакт, або контакт в комплексі між потерпілим та злочинцем. Результатом такого контакту є введення першого в оману або маніпулювання його довірою. Тому вивчення зв'язку "потерпілий – злочинець" необхідне для побудування повної криміналістичної характеристики злочину, обрання тактики проведення окремих слідчих дій. Аналіз судово-слідчої практики дає підстави для висновку, що у 95% випадків потерпілий та злочинець до події злочину знайомі не були, але контакт під час його вчинення був досить тривалим (від трьох годин до місяця). Тривалість спілкування шахрая та жертви певною мірою визначає змістовну сторону злочину: обставини події, спосіб, час, знаряддя, слідові картини¹.

Нерідко стають жертвами шахрайств діти та підлітки. Кримінологами доведено, що потерпілі такої вікової категорії через особливості психологічного, фізичного, морального розвитку відносяться до категорії осіб з підвищеною віктимністю. Анкетування слідчих органів прокуратури та ОВС України засвідчило, що до таких рис належать: довірливість (вказали 95% опитаних), наївність (87% опитаних), відставання психічного розвитку від фізичного (56% респондентів), навіюваність (55% з числа опитаних), емоційна невірноваженість (відповідно 31%), уразливість до брехні (72%). На думку Є.О. Душиної, ставлення до брехні у аспекті дослідження психології особи є зручною моделлю, що розкриває умови, фактори та індивідуально-психологічні розбіжності формування системи відносин між підлітком та дійсністю, оточуючим середовищем. Саме підлітки – така вікова група, яка взагалі має суттєве значення на формування суспільства². Тому їх здоровий розвиток та кримінально-правова охорона – важливі чинники формування здорового суспільства. Проб-

¹ Див.: Цейтров Е.Е. Криминалистическое учение о потерпевшем. – М.: Изд-во Московского университета, 1988. – С. 17-20.

² Див.: Душина Е.А. Особенности отношения ко лжи современных школьников: Автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.11 / Институт молодежи. – М., 2000. – С. 3.

лема ставлення людини до брехні має не лише суто психологічний інтерес. Вона торкається й суміжних проблем, зокрема, відношення до наслідків брехні з боку осіб, які зазнали шкоди від її впливу на їх свідомість. Не дивлячись на досить ґрунтовні роботи у цій та суміжних проблемах В.В. Знакова, П. Екмана, П.Ф. Каптерева, та інших вчених, можна констатувати недостатню розробленість методичних підходів до вивчення відношення до брехні, відсутність її загальноприйнятої типології, даних про соціально-психологічні особливості людини на оцінку неправди у поведінці¹.

Говорячи про особу потерпілого від шахрайства, слід зазначити, що велику роль відіграють статеві та вікові особливості, які, у свою чергу, впливають на ставлення до обману, брехні, розуміння їх причин та розбіжностей між поняттями "брехня", "неправда", "обман". Уразливість до них залежить й від особистих рис потерпілого, ступеня його релігійних переконань, типу сімейного виховання та складу сім'ї, соціального середовища. Вік людини має пряме значення на його уразливість до обману. Найбільш часто підпадають під вплив шахраїв особи у віці від 12 до 15 років. Підлітки у віці від 16 до 18 років у більшій мірі здатні диференціювати поняття "обман" та "правда". Разом з тим простежується певний парадокс, чим старше підліток, тим терпиміший він до обману у повсякденному житті².

Поряд із вивченням особи потерпілого необхідний також ретельний аналіз тієї обстановки, у якій він знаходився, діяв. Поняття обстановки охоплює більш широке коло явищ, ніж безпосередні фізичні умови, у яких здійснювався злочин. Тому, аналізуючи діяльність потерпілого, не слід обмежуватися лише вивченням його психологічних чи біологічних характеристик. Вивчення обстановки передбачає встановлення наступних питань:

- аналіз нормативно-правового регулювання правовідносин у певній сфері господарської діяльності (кредитно-банківській, страховій, інвестиційній, ринку цінних паперів тощо), у тому числі прогалин та суперечностей у діючому законодавстві;

¹ Див.: Знаков В.В. Психология понимания правды. – СПб.: Алетейя, 1999. – 281 с.; Экман П. Психология лжи. – СПб.: Питер, 1999. – 272 с.; Каптерев П.Ф. О природе лжи: Избранное. – М.: ИД Карагуз, 2005. – 288 с.

² Див.: Душина Е.А. Особенности отношения ко лжи современных школьников: Автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.11 / Институт молодежи. – М., 2000. – С. 14.

- аналіз соціально-економічної ситуації у певній сфері господарської діяльності, галузі, регіоні та країні в цілому (стан та обсяги заборгованості потерпілого перед органами житлово-комунальної сфери тощо);

- аналіз негативних явищ у економічному житті країни, кримінальної ситуації, що склалася;

-- аналіз криміногенної обстановки та роботи з профілактики злочинів на окремій території, населеному пункті;

- оцінка морально-психологічного клімату у колективі за місцем роботи, у сім'ї потерпілого, конкретні умови життя та діяльності.

Слід констатувати, що для української економіки достатньо звичайними є такі явища, як криза неплатежів, масове невиконання зобов'язань. Негативну роль зіграла не завжди законна приватизація, що потягла кримінальний розподіл власності, появу нових способів та форм незаконного заволодіння об'єктами приватизації. Ці обставини провокують і злочинців, і потерпілих до ігнорування законних шляхів існування, діяльності, збагачення.

Проблема зв'язку злочинця та його жертви потребує системного аналізу, врахування всіх взаємодіючих чинників, у тому числі деліктної та навколкримінальної поведінки самого потерпілого.

Вивчення та аналіз даних про особу та особливості діяльності потерпілого, його роль у виникненні кримінальної ситуації можуть бути використані при вирішенні низки загальних та окремих задач розслідування:

1. Висунення обґрунтованої версії про мотиви злочину та особу, що його вчинила;

2. Визначення кола осіб, серед яких необхідно здійснити пошук злочинців.

Між злочинцем та його жертвою існують різні зв'язки, що мають багаторівневий характер. Для їх класифікації можуть бути використані такі підстави як: характер соціальних контактів, час їх виникнення, характер взаємодії злочинця та жертви, обставини виникнення цієї взаємодії. Щодо даного питання найбільше значення має класифікація зв'язків за останньою підставою, що передбачає вивчення питання про наявність між злочинцем та потерпілим певних стосунків, у тому числі конфліктних. Результати аналізу цих зв'язків можуть бути використані як для висунення версій про коло осіб, серед яких слід шукати винного, так і під час перевірки цих версій.

3. Встановлення причин злочину, пов'язаних з особливостями особи потерпілого, та умов, що сприяють вчиненню злочину.

Загальновизнаним є факт, що існують типи осіб, схильних до ролі потерпілих (наприклад, за характером власної поведінки, рівнем соціального чи матеріального становища).

4. Виявлення латентних потерпілих. Вони нерідко привертають увагу з тих же причин, що й особа, вже відома слідству, але з певних причин не заявляли про вчинення проти них злочину.

5. Вирішення питання щодо забезпечення безпеки потерпілого, який нерідко підлягає активному впливу з боку злочинців та осіб з числа їх оточення (рідні, друзі тощо).

Знання особливостей особи не лише злочинця, але й потерпілого, характеру стосунків між ними, дозволить слідчому визначити коло заходів щодо запобігання протидії слідству у формі впливу на потерпілого. До числа подібних заходів можна віднести більш суворі запобіжні заходи відносно обвинуваченого, фізичну охорону потерпілого, проведення комплексу оперативно-розшукових заходів, спрямованих на охорону його життя та здоров'я. Нажаль, сучасне законодавство у галузі захисту потерпілого потребує суттєвого доопрацювання. Особливо гостро стоїть питання про прийняття відповідного закону та реалізації програми захисту потерпілих та свідків.

6. Проведення розслідування з максимальною ефективністю та економією засобів та часу.

7. Обрання послідовності та тактики виконання окремих слідчих дій та оперативно-розшукових заходів.

8. Прогнозування поведінки потерпілих не лише на слідстві, а й у суді, можливості змін слідчих та судових ситуацій (насамперед тих, що ускладнюють перебіг розслідування).

**ВИКОРИСТАННЯ ДАНИХ
КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ
У ТАКТИЦІ ПОЧАТКОВОГО ЕТАПУ
РОЗСЛІДУВАННЯ ШАХРАЙСТВ
ВІДНОСНО ВЛАСНОСТІ ОСОБИ
В СУЧАСНИХ УМОВАХ****2.1. Тактика допиту та одночасного допиту
двох чи більше вже допитаних осіб
при розслідуванні шахрайств
відносно власності особи в сучасних умовах**

Допит на стадії досудового розслідування є комплексом передбачених процесуальним законодавством пізнавальних та засвідчувальних операцій, що виконуються слідчим у кримінальній справі з метою отримання відомостей про обставини, що мають значення. Криміналістика має багатий досвід з розробки тактики проведення допиту¹.

Особа допитуваного, як елемент криміналістичної характеристики злочинів, містить всі ознаки, що можуть служити визначенню ефективних шляхів та методів встановлення винних, використання цих даних під час допиту. Ці ознаки можуть мати кримінально-правове значення, що допомагають встановити ознаки складу злочину (освіта, рід діяльності), кримінально-процесуальне (стан здоров'я, сі-

¹ Див.: Бахін В.П., Весельський В.К. Тактика допиту: Навчальний посібник. - К.: НВТ "Правник", 1997. - 64 с.; Весельський В.К. Сучасні проблеми допиту (процесуальні, організаційні, тактичні аспекти). - К.: НАВСУ- НВТ "Правник", 1999. - 126 с.; Зорин Г.А. Руководство по тактике допроса: Учеб.-практ. пособ. - М.: ООО Изд-во "Юрлитинформ", 2001. - 320 с.

мейний стан, наявність неповнолітніх та утриманців при вирішенні питання про обрання запобіжного заходу), кримінологічне (судимість)¹.

Допит потерпілих можна віднести до основного та важливого засобу збирання доказів. Не у всіх випадках розслідування шахрайств виникає необхідність проведення пред'язнення для ввізнання, експертиз тощо. Але розслідування шахрайства неможливе без допиту потерпілого. Допит, як об'єкт дослідження може розглядатися у різних аспектах.

Деякі потерпілі, відчуваючи негативність власних вчинків (наприклад, бажання отримати "легкі" гроші, невиправдана довірливість тощо), не звертаються до правоохоронних органів.

У 83% вивчених кримінальних справ інформація про шахрайство надходила в результаті заяв потерпілих. Ситуації, які при цьому виникають, можуть характеризуватися наявністю даних про обманне заволодіння майном потерпілого невідомими особами, але за відомих обставин. Такі ситуації полегшують подальше розслідування, оскільки потерпілі знають ознаки зовнішності шахраїв, можуть вказати місця вчинення злочину, обставини контакту з ними. В таких умовах основними діями є допит потерпілого із складанням за його участю фотороботу суб'єктів злочину, пред'явлення йому фотознімків осіб, що перебувають на обліку в ОВС.

Допит потерпілих – найбільш поширене джерело отримання доказів у справах про шахрайство на початковому етапі досудового розслідування.

Потерпілі допитуються про обставини шахрайства, прикмети та поведінку шахраїв, маршрути їх пересування, прикмети та характеристику предметів злочинного посягання. Оскільки такі особи нерідко відчувають емоційну напругу, необхідна чітка організація допиту, постановка коротких та зрозумілих питань, що виключають виникнення пауз у процесі отримання показань. При цьому детально з'ясовується, з яких обставин відбулася зустріч допитуваного, місце зустрічі, як злочинець відреконував себе, чи пред'явив документи, які послуги та цінності пропонував, за яку суму, що конкретно було передано зло-

¹ Див.: Советская криминалистика. Методика расследования отдельных видов преступлений / В.К. Лисиченко, В.И. Гончаренко, М.В. Салтвский и др.: Под ред. В.К. Лисиченко. – К.: Вища школа, 1988. – С. 38.

чинцем, вартість цих речей. У всіх випадках при груповому шахрайстві встановлюється кількість злочинців, як називали один одного між собою, яка розмова відбувалася між ними, чи може допитуваний потерпілий їх впізнати. Оскільки шахрайство часто вчинюється немісцевими особами ("гастролерами"), у допитуваного треба уточнити, чи не говорили злочинці з акцентом, якої національності вони могли бути. Під час допиту потрібно виявити факт можливого залишення злочинцями нотаток, документів, інших речових доказів злочинцями. Надалі це все вилучається та приєднується до матеріалів досудового розслідування.

На допиті також слід встановити наявність посередників при встановленні знайомств із злочинцем. Слідчий повинен брати до уваги, що потерпілий, не знаючи способу вчинення шахрайства, не завжди може усвідомлювати, скільки було злочинців та яку роль виконував кожен з них. Тому потерпілому необхідно поставити уточнюючі запитання. Наприклад, за наявності використаного способу "лохотрон", операцій з нерухомістю, дорогочінностями слід встановити, чи не брав участь у купівлі-продажу оцінювач та чи не було конкуруючого покупця, що наганяв ціну.

При обмані під час азартних ігор у потерпілого встановлюється, хто вигравав перед вступом у гру потерпілого, втягуючи його у гру, чи не було таких осіб, які при спробі потерпілого ухилитися від подальшої гри примушували його чи попереджали про наближення сторонніх осіб.

Детальний допит потерпілих має велике значення, оскільки дозволяє встановити обставини, що дозволяють організувати невідкладний розшук злочинців та пошук викраденого майна, висунути обґрунтовані версії про особу шахраїв.

При допиті потерпілих з'ясовують наступні обставини:

- де, коли, через кого, за яких обставин потерпілий познайомився із шахраєм (фірмою, від імені якої виступав злочинець);
- яку мету мав потерпілий, спілкуючись із шахраями;
- коли, за яких обставин та ким виявлено викрадення майна шляхом обману або зловживання довірою;
- яке майно було викрадено, його кількість, вартість, прикмети, фізичні характеристики, наявність документації, що підтверджує знаходження його у власності потерпілого тощо;

- чи знає шахрая, як він себе поведився с жертвою, що говорив, які маніпуляції виконував;
- скільки разів відбувалися зустрічі із шахраєм, де, коли, тривалість зустрічей;
- що шахрай обіцяв потерпілому;
- хто був свідком вчиненого шахрайства;
- видимість, можливість слухати, а також погодні умови в момент вчинення злочину;
- кому першому потерпілий повідомив про те, що сталося та які заходи по переслідуванню злочинця виконав;
- ступінь участі у шахрайстві кожної з підозрюваних осіб;
- прикмети шахраїв та одягу, звички, манера розмовляти, жестикулювати, ходити;
- при використанні шахраєм транспортного засобу – його марку, колір, номер, відмінні ознаки;
- чи не говорили злочинці з акцентом, якої національності вони могли бути;
- чи не залишені злочинцями нотатки, документи, інші речові докази (наявні речі повинні бути вилучені, оглянуті та прислані до матеріалів справи);
- причини несвоєчасного звернення до правоохоронних органів.

Особливим є перелік обставин під час допиту потерпілого, постраждалого від шахраїв у сфері господарювання, торгівлі, спонсорства, надання послуг. У заявника слід отримати відповіді відносно обставин передачі грошей, оскільки шахраї прагнуть отримувати їх з рук в руки. В зв'язку з цим слід брати до уваги, що будь-яка передача грошей благодійним організаціям як і будь-якій установі, повинна оформлюватися лише через касу та супроводжуватися оформленням відповідних квитанцій та прибуткових ордерів. Важливість документального оформлення цих операцій полягає в тому, що благодійні організації зобов'язані періодично надавати до податкових органів відповідні документи на підставі бухгалтерських документів та прибуткових грошових ордерів¹.

Встановлюючи під час допиту потерпілого зовнішність того чи іншого суб'єкта, потрібно з'ясувати якомога більше прикмет, що при-

¹ Див.: Шербак Н. Благотворительность: особенности налогообложения и учета // Бухгалтерия. – 2002. – № 11/2 (478). – 21 марта. – С. 16.

вертають до себе увагу. Іноді правильному та повному описанню допитуваним прикмет злочинців, знарядь злочину може сприяти демонстрація йому малюнків, ілюстрацій "мовного портрету" інших учасників розслідування. Оскільки пересічні громадяни не обізнані у термінології складання суб'єктивних портретів, то не слід застосовувати її у протоколі допиту, а фіксувати показання особи по можливості дослібно.

Певною специфікою відрізняється допит потерпілих, які тривалий час спілкувалися, контактували із шахраями. Вони можуть надати інформацію про місце зустрічі та контакту із злочинцями, зміст їх розмови. Перед ними також доцільно поставити питання про те, коли та за яких умов передали предмет шахрайства, чи зверталися до правоохоронних органів за захистом. Якщо такі потерпілі брали участь у тактичній операції із викриття шахраїв на гарячому в момент передачі їм майна, то під час наступного допиту у них треба з'ясувати умови її підготовки, проведення та фіксації. Це, на нашу думку, буде сприяти усуненню спроб з боку обвинувачених та їх захисників звинуватити слідчі органи у провокації злочину, підкиданні предмету шахрайства до злочинців.

Показання потерпілого повинні бути критично оцінені. Не завжди вони правдиві, оскільки на це впливають наступні чинники: зацікавленість потерпілого в результатах розслідування, відшкодуванні завданих збитків, наявність прихованого конфлікту, коли сам потерпілий свідомо замовчує певні невігідні для його реноме факти або повідомляє неправдиві відомості про окремі обставини злочину. Безперечно, слідчий, допитуючи потерпілого, повинен вміти долати можливу установку допитуваного на утаювання або перекручення інформації. Певною мірою цьому сприяє роз'яснення неможливості без правдивих показань встановити істину та забезпечити покарання винних та відшкодування збитків.

При допиті потерпілих можливе пред'явлення для впізнання речей, про викрадення яких зроблено заяву. Тому дуже важливо встановити, чи не збереглися у потерпілого певні фрагменти від викрадених об'єктів або об'єкти, аналогічні викраденим, їх фотознімки, чеки, гарантійні талони, ярлики, сервісні книжки, квитанції на придбання товарів тощо. У позитивному випадку ці об'єкти підлягають вилученню та приєднанню до матеріалів справи. На подальшому етапі розслідування за умов відшукування викрадених речей та їх впізн-

нання, порівняння із вказаними предметами чи фотознімками допоможе перевірити правильність результатів пред'явлення для впізнання, якщо в ньому виникне сумнів.

Допит потерпілих та свідків у тактичному відношенні не обмежується метою отримання показань. Правильній його організації передують певна підготовка. Оскільки свідком може виступати будь-яка особа, якій відомі обставини вчинення злочину, а повнота та достовірність їх з'ясування залежить від повного встановлення осіб, що мають відповідну інформацію. Тому використання тактичних прийомів може розпочатися вже з моменту вирішення питання про запрошення такої особи на допит.

Особливість більшості способів шахрайства полягає у прагненні шахраїв обманути потерпілого за відсутності очевидців. Все одно майже завжди вдається встановити свідків, які можуть розповісти щось про вчинений злочин. Ці свідки можуть не бачити сам факт передачі цінностей потерпілим шахраю. Але вони можуть бачити потерпілого та шахрая разом. Служати їх бесіду, спостерігати поведінку шахрая до вчинення злочину та після нього. Практиці відомі випадки, коли свідки, зазвичай з кола знайомих потерпілого, присутні при укладанні угоди між потерпілим та шахраєм.

Вивчення матеріалів судово-слідчої практики свідчить, що даними про вчинений злочин, причинно пов'язані з ним події та осіб злочинців можуть володіти різні особи. Деякі з них можуть бути очевидцями шахрайства, інші сприймають обставини передкримінальної поведінки злочинця та його зв'язків, треті – обставини посткримінальної поведінки, а тому рівень їх обізнаності різний: одні знають про обставини вчинення самого шахрайства, інші – тільки здогадуються про це, більшості ж відомі окремі не протиправні факти, що передували, або слідували за фактом шахрайства. Свідки за такою категорією справ класифікуються на очевидців, а також осіб, яким було відомо про обставини шахрайства зі слів потерпілого та третіх осіб. Тому, залежно від змісту отриманих даних, свідків у справах про шахрайство можна класифікувати таким чином:

- 1) очевидці дій злочинців з обману та отримання майна або права на нього;
- 2) обізнані про дії злочинця в період покидання місця шахрайства;
- 3) обізнані про обставини, що передували шахрайству;

4) обізнані про факти перевезення, розвантаження, зберігання викраденого майна та інших посткримінальних дій;

5) обізнані про факти використання викраденого майна.

З урахуванням наведеної класифікації визначається предмет допиту різних категорій свідків.

Перша група свідків включає осіб, які мають інформацію про виготовлення шахраєм документів або їх підробку, особу самих шахраїв. Вони можуть повідомити про прикмети зовнішності шахрая, його спільників, напрямок його руху.

До 2-5 груп відносяться особи, які не знають та не здогадуються про факт шахрайства, не звертають уваги на ознаки зовнішності шахрая, його окремі дії, не уважно вивчають надані шахраєм документи та предмети (паспорт, довіреність, платіжне доручення, прибутковий касовий ордер, посвідчення про відрядження тощо). Через це такі свідки не завжди можуть дати вичерпні відповіді про прикмети злочинця, особливості його поведінки.

До 3, 4 групи можна віднести свідків з числа сусідів злочинців, колег, громадян, що знаходилися неподалік. Вони можуть бути обізнані про факти відвідування шахраями окремих потерпілих, з'ясування у них питань, пов'язаних з майбутньою злочинною операцією.

До 4 групи відносяться особи, які перевозили чи супроводжували перевезення предметів шахрайства, особи, що бачили це перевезення. Встановлення таких свідків відбувається оперативним шляхом або при допиті інших осіб (вантажники, водії, таксисти, власники приміщень, квартир, де зберігалася майно, особи, яким воно передане для зберігання). Вони можуть повідомити про час передачі та місце зберігання майна, прикмети шахраїв, їх зв'язки. Встановлення таких свідків можливе шляхом оперативно-розшукової діяльності, допиту цих осіб, обшуку, виїмки.

В останній групі можуть бути особи, що знають про факти значної витрати шахраєм грошей (сусіди, близькі, рідні, знайомі), а також працівники розважальних закладів. Їх інформація корисна для встановлення причетності особи до шахрайства та має велике оперативно-розшукове значення. Також це особи, яким шахрай або співучасники продали чи пропонували купити майно. Таким особам можуть бути відомі джерела отримання цього майна, вони здатні за деякими ознаками визначити злочинне його походження.

Таким чином, слідчий повинен пам'ятати, що шахрайство не може вчинюватися без свідків та злочинці не у змозі ізольовати себе від людей. Більше того, для цієї категорії злочинів велика кількість контактів шахраїв з людьми у процесі готування, вчинення та приховання злочинів є яскравою рисою. Значимість фактичних даних, якими володіють вказані особи, суттєво підвищується у зв'язку з тим, що шахраї в силу особливостей способу вчинення у сучасних умовах та самих цих умов та обстановки, змушені юридично оформлювати ті чи інші дії, залишаючи у розпорядженні свідків важливі для розслідування докази. Так, у справах про шахрайство у сфері нерухомості, торгівлі, страхування, побуті в якості свідків можуть виступати менеджери, касири, бухгалтери, секретарі, охоронці, юристи, нотаріуси, працівники житлово-комунальних господарств, паспортних відділів МВС, інші категорії службовців. Тому першочерговою задачею слідчого та оперативного працівника є своєчасне виявлення таких свідків, їх допит.

Слід мати на увазі, що нерідко продаж майна, отриманого шахрайським способом, відбувається через підставних осіб. При підготовці до допиту та його проведенні важливо враховувати мораль та традиції людей, неформальні відносини між ними, забобонність потерпілих, особливості використання мовних термінів та жестів, прийнятих у допитуваного. Коли злочин вчинено у сфері нерухомості, високих технологій, підприємництва, слід знати особливості документального, товарного обігу, спеціальні терміни, що застосовуються у відповідних сферах. У цих цілях слід проконсультуватися зі спеціалістами, а іноді запрошувати їх для участі у допиті.

Нерідко шахрайські дії вчинюються особами, які знайомі потерпілим. У такому разі перед слідчим стоїть додаткове завдання – вжити всіх заходів для забезпечення таємниці слідства, захисту прав та інтересів свідків та потерпілих після допиту, при підготовці до нього. У невеличких населених пунктах, сільській місцевості моральні оцінки та думки оточуючих небайдужі для свідків та потерпілих, тому допитувані можуть непокоїтися, що про зміст їх показань дізнаються рідні, знайомі, сусіди, оточення злочинців тощо. Може бути помста з боку зацікавлених осіб¹.

¹ Див.: Потудинский В.П. Особенности тактики допроса потерпевших, подозреваемых и обвиняемых по делам о хищении скота // Труды юридического факультета Северо-Кавказского ГТУ: Сборник научных трудов. Выпуск 2. – Ставрополь.: СевКавГТУ, 2004. – С. 68.

Потерпілі та свідки допитуються за справами цієї категорії зазвичай протягом першої доби з моменту отримання інформації про злочин, оскільки це не єдине завдання початкового етапу розслідування шахрайств, а оперативність допиту має велике тактичне значення, оскільки дає можливість отримати найбільш достовірні відомості про подію злочину, підозрювані певний час залишаються необізнаними про хід та результати розслідування.

Якщо йдеться про вуличне шахрайство, вчинене сторонніми особами у присутності свідків, то саме свідки, як свідчить практика, можуть дати найбільш повне описання ознак зовнішності злочинців, способу шахрайства, кількісної та якісної характеристик викраденого майна. Саме тому їх допит доцільно проводити одразу після отримання інформації про злочин, що підвищує імовірність більш точного описання прикмет підозрюваного. Під час спілкування зі свідком слідчий повинен отримати інформацію за наступними елементами спектру обставин: часові характеристики дій шахраїв відносно потерпілого, просторові характеристики їх діяльності, обставини встановлення контакту з потерпілою стороною, зміст спілкування з нею, речові докази та інші сліди, які залишені злочинцем або знаходяться у свідка. Як правило, особи за такою категорією справ відносяться до сумлінних громадян, зацікавлених у швидкому розкритті злочину. Тому головна мета слідчого – допомогти допитуваному пригадати обставини шахрайства, посткримінальної поведінки потерпілого та злочинця. Слідчий повинен також враховувати, що спосіб шахрайства у момент вчинення може виглядати як законна діяльність, і як такий його можуть оцінювати самі свідки. Тому повсякденність поведінки учасників злочину не сприяє кращій фіксації його у пам'яті допитуваних. У криміналістиці існує тактичний прийом, що призводить до пригадування таких деталей – оживлення асоціативних зв'язків між фактами та подіями та іншими відомими фактами за схожістю, контрастністю, суміжністю. Цій меті слугує і такий прийом, як пред'явлення доказів. Слід спрямувати увагу свідка на давання показань про факти, безпосереднім свідком яких був він сам та факти, які стали йому відомі від інших осіб. Це сприятиме встановленню повного кола очевидців, а можливо і нових потерпілих.

Практика свідчить, що виявляються результативними повторні та додаткові допити, які з тактичної точки зору доцільно проводити, як і початкові, у службових приміщеннях. У такому випадку у слідчого зберігається можливість застосування під час допиту засобів аудіо-, відеотехніки та іншої криміналістичної техніки, використання вже здобутих доказів та оперативної інформації. При цьому слідчому легше здійснювати психологічний контроль над ситуацією, зберігати "рольову відстань" між ним та допитуваним, на відміну від ситуації, коли, наприклад, допит проводився у нього вдома чи у іншій неофіційній обстановці¹. Проводити допит поблизу від місця проживання, роботи потерпілого або свідка вчинення шахрайства, доцільно з етичних міркувань, оскільки сполучаються інтереси справи, можливості та інтереси цих осіб. Це дозволяє уникати спричинення їм зайвих незручностей та хвилювань, пов'язаних з тривалим відривом їх від роботи, звичних занять, відпочинку. Відносна замкненість потерпілого, посткримінальний стресовий стан, у якому він знаходиться, упередженість до роботи всіх правоохоронних органів, членів слідчо-оперативної групи, як правило, успішно долаються, якщо до початку допиту при знайомстві з такою особою по можливості присутні особи, що користуються повагою у допитуваного. Під час розмови на вільні теми знімається емоційна напруга, встановлюється психологічний контакт, з'являється довіра до слідчого.

У ситуаціях конфлікту під час допиту потерпілих, свідків, слід використовувати тактичні прийоми, які доволі детально представлені у спеціальній літературі. Зокрема, заслуховування вільної розповіді, надання допомоги у нагадуванні забутого, звернення до почуття обов'язку, честі, совісті; активізація позитивних якостей особи допитуваного, нагадування про події минулого, що мають велике значення для допитуваного; використання суперечностей у показаннях, їх співставлення з іншими доказами у справі; пред'явлення доказів у певній послідовності та роз'яснення їх значимості, формування пе-

¹ Див.: Хейдемс М. Пространственный фактор в межличностных отношениях // Человек, среда, пространство: исследования по психологическим проблемам пространственно-предметной среды. — Тарту: Изд-во Тартуского ун-та, 1979. — С. 23.

реконання у допитуваного про наявність у слідчого доказів, що викривають його у брехні¹.

У 12% випадків затримання шахраїв на гарячому проводилося у момент передачі майна. Тактичні операції із затримання на гарячому потребують детальної підготовки, у зв'язку з чим слід вивчити місце затримання, шляхи підходу та напрямки відходу, заздалегідь встановити за ним спостереження, визначити склад та ролі учасників затримання, які повинні бути проінструктовані про дії за різних варіантів розвитку ситуації.

Як відомо, будь-яка слідча дія містить у собі три етапи: 1) підготовка (планування й організація); 2) безпосереднє проведення; 3) фіксація отриманих результатів². На етапі підготовки до допиту підозрюваного важливо детально вивчити його особу: роль у вчиненні злочину (організатор, виконавець, посередник, підбурювач), наявність судимості, риси характеру (хитрість, акторські здібності, вигадливість), сімейний стан, взаємини з родичами та їх відношення до злочину, антисоціальна спрямованість особи, освітній рівень, відношення до вчиненого, психологічний тип, характер взаємин з іншими учасниками злочину. Якщо особа має судимість, бажано втручатися кримінальні справи, вироки у яких набули законної сили, і ознайомитися з її поведінкою на допитах.

При допиті підозрюваних у справах про шахрайство доводиться стикатися з такими відомими труднощами, які обумовлені участю в злочині саме осіб достатньо освічених, хитрих, добре обізнаних на різних сферах життя та психології людини. Крім того, між співучасниками можлива попередня змова про поведінку на досудовому розслідуванні та судовому провадженні після можливого викриття, різне висвітлення підозрюваними одного і того ж епізоду злочину.

Оскільки, шахрайства на сучасному етапі переважно вчинюються групами, важливо вірно визначити послідовність допиту підозрюваних. Першим рекомендується допитувати рядових членів групи, характеристика особи яких дозволяє припустити їх схильність до

¹ Див.: Белкин Г. С., Лифшиц Е. М. Тактика следственных действий. – М.: Новый юрист, 1997. – 110 с.; Михальчук А. Е. Тактические комбинации при проведении следственных действий. – Саратов: Издательство Саратов. ун-та, 1991. – С. 83-84.

² Див.: Белкин Г. С. Очерки криминалистической тактики. – Волгоград: ВСШ МВД РФ, 1993. – 200 с.; Коновалова В.Е., Шепилько В.Ю. Криминалистическая тактика: теории и тенденции. Учеб. пособ. – Х.: Гриф, 1997. – 256 с.

дачі правдивих показань. Якщо в допитуваного можна викликати почуття каяття, йому доцільно пред'явити матеріали справи, які відображають наслідки злочинів його групи, розповісти про потерпілого та його близьких, положення, яке склалося в його родині, можливо навіть продемонструвати відеозапис допиту його найближчих родичів.

Інтелектуальні та волевові якості допитуваних з'ясовуються в ході розвідувальної бесіди, яка передує допиту. Слідчий дізнається, яке положення займав той чи інший підозрюваний, чи користався авторитетом серед спільників, хто є організатором або лідером групи, якщо він до цієї пори не виявлений. Це необхідно як для обрання тактики допиту, так і для вручення організатору або керівнику організованої групи письмового повідомлення про підозру за відповідною статтею КК України, дачі кримінально-правової оцінки діяння, адже ч.4 ст.190 КК України передбачає відповідальність за шахрайство, вчинене організованою групою.

Важливо встановити, кому з членів групи властивий значний життєвий досвід, здатність швидко сходитися з людьми, завойовувати їх довіру, рішучість та владність характеру, сильна воля, прагнення до верховенства. Лідера організованої групи може видати поведінка на слідстві: спроби налагодити зв'язок з іншими співучасниками, схилити співучасників до дачі однакових та вигідних лідеру показань.

Ефективним прийомом використання конфлікту серед співучасників є пред'явлення допитуваному неправдивих показань інших осіб про його роль у злочинах, що часто викликає обурення та спонукає до дачі правдивих показань. Якщо конфлікти відсутні, що малоімовірно, їх можна штучно створити або збільшити наявні шляхом: поінформування допитуваного про раніше не відомі йому взаємини у групі, в яких йому ж відводиться не дуже приваблива роль; повідомлення про факти, які свідчать про дії інших співучасників, що принижують гідність допитуваного або близьких йому людей; ознайомлення з фактами, які можуть скомпрометувати допитуваного в їхніх очах.

З урахуванням властивостей особи підозрюваного та умов слідчої ситуації моделюється поведінка сторони захисту під час допиту, прогнозуються можливі варіанти протидії з їх боку. На підставі цих моделей розробляється план допиту підозрюваного, обираються прийоми його проведення. При вивченні нами кримінальних справ встановлено, що у 36% випадків допиту підозрюваних застосовувалися

прийоми деталізації показань, у 38% – пред'явлення найбільш сильного доказу, у 19% – пред'явлення доказів із нарощуваною силою, у 13% – пред'явлення доказів без певної системи. Безумовно, що наведені дані не повною мірою відбивають використання слідством тактичного арсеналу. Відомо, що у більшості випадків використання тактичних прийомів не фіксується у протоколі допиту. Але і отримані нами результати дають підстави стверджувати, що слідчі прагнуть до отримання визнавальних показань у короткі терміни – шляхом пред'явлення одразу сильного доказу. У той же час слід зазначити, що лише понад 15% підозрюваних, що визнали свою вину, зробили це під час першого допиту, 66% – другого, 17% – третього допитів. Подібне положення дозволяє також стверджувати, що подолання протидії підозрюваних у шахрайстві потребує неодноразового застосування різного сполучення тактичних прийомів.

Допит підозрюваного вимагає від слідчого дотримання кримінально-процесуальних вимог. Але поряд з тим і майстерності та старанності у вмінні вести слідчу дію. Важливою передумовою вибору доцільних тактичних прийомів у тій чи іншій слідчій ситуації є знання психологічних особливостей допитуваного та моделювання слідчим припущення з приводу можливих позицій у поведінці підозрюваного. Подібні особливості допиту актуальні та підлягають обов'язковому врахуванню при допиті такої категорії злочинців, як шахраї, через особливості їх психологічної, фізичної, соціальної характеристики (темперамент, емоційність, ступінь збуджуваності, акторські здібності, кримінальний досвід тощо). Як слушно зазначає В.С. Абраменкова, думки обвинуваченого про те, яку йому зайняти позицію на допиті, приховані від слідчого. Задача останнього полягає у їх виявленні¹. Недостатньо констатувати факт шахрайства, важливо під час допиту встановити час появи такого наміру, для чого важливим є вивчення психічного життя підозрюваного. Винний у шахрайстві апріорі схильний до брехні та обману, відповідно під час допиту він сприймає цю ситуацію крізь призму свого психічного стану, прагне до самозахисту, удається до різних хитрощів.

У випадку визнання підозрюваним своєї вини, у нього слід встановити: чи давно займається шахрайством; коли, де та за яких обставин

¹ Див.: Абраменкова В.С. Некоторые вопросы тактики и психологии допроса обвиняемого по существу обвинения // Сибирский юридический вестник. – 2001. – № 4. – С. 11.

вчинено шахрайство; якими відомостями про особу потерпілого володіє, за яких обставин познайомився, яким чином жертва підшукується; яким способом вчинено шахрайство; як воно готувалося та які заходи вживалися для його приховання; хто є співучасниками злочину та їх роль у досягненні злочинної мети; яке майно та цінності отримані від потерпілого, де зберігаються, кому реалізовані; які ще злочини вчинені підозрюваним та злочинною групою, в яку він входить. Якщо шахрайство пов'язане з використанням підроблених документів, "ляльок", предметів – імітаторів, то встановлюється місце знаходження використуваних матеріалів. При не визнанні шахраєм своєї вини, він пред'являється для впізнання потерпілому, свідкам, проводяться одночасні допити двох чи більше вже допитаних осіб, пред'являються висновки судових експертів.

Перед допитом шахраїв, що спеціалізуються на застосуванні інтелектуальних способів шахрайства, слідчий повинен ретельно вивчити чинне законодавство, що регулює відповідну діяльність. Знання цих "тонкощів" дозволить слідчому відокремити у показаннях підозрюваного правду від вигадок, за допомогою чого він буде намагатися приховати факти обману, видаючи їх за звичайну практику чи дії, що дозволені законом.

Наприклад, дослідження діяльності благодійної організації потребує вивчення законодавства, що надає неприбутковим організаціям певні податкові пільги, пільги на стимулювання благодійності. Якщо шахраї спеціалізуються на благодійній діяльності, то вже на першому допиті такої категорії осіб слідчий повинен встановити:

- чи мала благодійна організація право брати на себе зобов'язання надавати допомогу громадянам та займатися благодійною діяльністю;
- яким чином організація збиралася організувати виконання різних благодійних послуг, зафіксованих в угоді з клієнтом;
- чи мала благодійна організація, що взяла на себе функції захисту та надання допомоги громадянам, практичні можливості їх виконувати;
- чи дійсно мають особи, підозрювані у шахрайстві, професійний досвід, кваліфікацію, чи підтримують контакти з державними установами;
- яким чином була визначена вартість послуг та який порядок передачі грошей, чи офіційно вони оприбутковувалися.

Ці відомості дозволять оцінити ступінь зухвалості у діях шахраїв, професіоналізм у їх діях, коло потерпілих. Під час одночасного допиту двох чи більше вже допитаних осіб між співучасниками потрібно звернути увагу на вивчення особи злочинців, характеру стосунків між ними, що засвідчить ступінь їх взаємної довіри. Серед підлеглих, а також колишніх співробітників, особливо звільнених через конфліктні стосунки, можуть бути виявлені особи, які дадуть важливі показання. Так, під час розслідування однієї з кримінальних справ слідчим була виявлена жінка, яка працювала бухгалтером туристичної фірми, звільнена звідти незадовго до початку досудового розслідування. Під час допиту ця жінка показала, що була змушена звільнитися через незгоду з постійною практикою порушення порядку обігу грошей, які, як правило, передавалися з рук в руки та не оформлювалися належним чином. Нею були названі декілька потерпілих, що раніше не були відомі слідству, що зверталися до неї з вимогою повернути гроші через незадовільне виконання зобов'язань фірмою.

Практика розслідування шахрайств свідчить, що під час досудового розслідування підозрюваний допитується неодноразово. Відповідно, поведінка та зайнята ним позиція не незмінні, і можуть змінюватися залежно від ситуації на самому допиті.

Категорично забороняється отримання показань від підозрюваного домаганнями. Зрозуміло, що не можна отримувати показання таким чином від свідків та потерпілих. Але підозрюваний – центральна фігура процесу і визнання ним своєї винності тягне певні процесуальні наслідки насамперед для нього самого.

Спроба віднайти основний тактичний прийом, який спрацює у всіх випадках безвідмовно, – безперспективна. Тактика допиту залежить від суб'єктивних даних допитуваного та предмету допиту. Вона визначена процесом допиту та залежить від обраної підозрюваним позиції. Неправомірний вплив на підозрюваного, безумовно, заборонений. Але не всякий вплив незаконний. Сам напрямок допиту, черговість постановки питань, пред'явлення на допиті речових доказів, обрання місця проведення допиту – все це впливає на психіку підозрюваного.

Речові докази слід пред'являти підозрюваному з урахуванням тієї цілі, яку переслідує слідчий, наприклад, для отримання показань, що пояснюють подію злочину, наслідків його вчинення. Вплив пред'явленого речового доказу можливий лише тоді, коли під час допиту йдеться про певну конкретну обставину. Підтвердження цієї

обставини пред'явленим речовим доказам можуть спонукати підозрюваного дати правдиві показання з цих обставин.

Затримані шахраї, особливо ті, які вже були неодноразово засуджені, найчастіше обирають таку тактику поведінки на слідстві: відмовляються давати показання без адвоката, а з його приходом також не бажають говорити, посилаючись на ст.63 Конституції України чи КПК України; після пред'явлення їм правдивих показань співучасників або проведення одночасного допиту двох чи більше вже допитаних осіб, починають висувати власні версії з метою знецінити показання, які їх викривають. Але й у цій ситуації зазначені вище особи якщо навіть починають давати показання після пред'явлення неzapеречних доказів їхньої участі в злочинах, теж майже завжди заперечують свою причетність до шахрайства.

Право підозрюваного спілкуватися із захисником до першого допиту нерідко призводить до розробки ними певної лінії захисту, домовленості про надання неправдивих показань. Яскравим прикладом такої ситуації є справи про шахрайство, коли може постати питання про відсутність ознак обману або зловживання довірою, та наявність цивільно-правового спору між сторонами. Окрім контролю над ситуацією під час допиту, постановки уточнюючих, контрольних запитань, слідчий повинен усунувати будь-які натяки на спроби захисника підказати вигідну підозрюваному відповідь з метою звести нанівель наявності суб'єктивної сторони складу злочину. У такій ситуації позитивним є використання засобів аудіо-, відеозапису. Потребують взяття до уваги та активного використання запропоновані криміналістикою вимоги до підготовки до такого допиту: оцінка існуючих доказів та можливість їх пред'явлення, розробка кола питань допитуваному, прогнозування заходів з боку захисника, спрямовані на розвідування відомостей, які є у слідства. Слушною є думка про те, що не завжди необхідно слідчому пред'являти одразу докази, що свідчать про завідомо неправдиві показання підозрюваного за участю захисника. Іноді доцільно дати можливість висловити легенду та завжди корисно не пред'являти їм докази, наявні у слідства¹.

При допиті за участю захисника слідчий повинен твердо дотримуватись такого правила: допит веде він, а не захисник. Захисник мо-

¹ Див.: Переверза О. Особливості тактики допиту особи, яка дає завідомо неправдиві показання, з участю захисника у процесі з моменту затримання // Право України. – 2002. – № 10. – С. 52-53.

же ставити питання, коментувати які-небудь положення, лише одержавши дозвіл від слідчого. У тих випадках, коли захисник зловживає своїм положенням, ставить навідні запитання, намагається змусити допитуваного дати неправдиві показання, допит слід негайно перервати, а хід наступного допиту в тому ж процесуальному складі фіксувати за допомогою звукозапису. При повторенні того, що мало місце раніше, матеріали звукозапису, які демонструють незаконні способи ведення захисту, можуть служити підставою для виведення захисника з процесу та винесення відповідного подання в колегію адвокатів¹. Вивчення нами кримінальних справ показало, що при допитах членів груп шахраїв, що діяли тривалий час, останні виробляли лінію поведінки, спрямовану на протидію слідству: а) відмова від дачі показань на підставі ст. 63 Конституції України; б) згода давати показання тільки в суді; в) вимога проведення одночасних допитів двох чи більше вже допитаних осіб з потерпілими з метою наступного тиску на останніх.

Важливою умовою ефективності допиту підозрюваного є використання заснованих на законі тактичних прийомів. Вони повинні бути спрямовані на викриття винного. Тактичні прийоми повинні бути розраховані на надання правомірного психічного впливу на підозрюваного. Одним з основних тактичних прийомів є вмiле оперування доказами. Своєчасне пред'явлення доказів та ознайомлення підозрюваного з відомою сукупністю доказів може подолати заперечування підозрюваного та спростувати неправдивість його показань. А зловживання кількістю запитань підозрюваному може призвести до негативних результатів, адже у слідчого втрачається цілеспрямованість, плановість, підозрюваний може цим скористатися.

Значення допиту підозрюваного визначається тією роллю, яку грають його показання, що є, як відомо, не лише джерелом доказів, але і засобом захисту від повідомлення про підозру. Зміст показань такої особи свідчить ще і про її оцінку вчиненого, знати яку важливо для ефективного здійснення заходів з виправлення та перевиховання злочинців. Саме ці особи знають обставини вчиненого злочину, співучасників, місце знаходження майна, отриманого шахрайським способом, сам спосіб вчинення злочину. Тактика допиту повинна

¹ Див.: Хірсін А.В. Криміналістичне забезпечення розслідування корисливо-насилницької організованої злочинної діяльності: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Акад. адвокатури України. – К., 2006. – С. 181.

будуватися з урахуванням відомостей про особу допитуваного; факт виявлення речових доказів, що відносяться до вчиненого шахрайства, показань очевидців та потерпілих, які можуть впізнати підозрюваного, висновків судових експертиз тощо.

У розслідуваній категорії злочинів на наступному етапі розслідування практика визначає наступні типові слідчі ситуації: повністю визнавали себе винними 7,5% підозрюваних одразу після вручення письмового повідомлення про підозру, вину визнавали частково – 49%, з них 11,5% від дачі показань відмовились; повністю не визнали себе винними 43,5% з них 8,5% від дачі показань відмовились. Але 80% з числа підозрюваних, що частково визнали себе винними, по суті не визнавали себе винними, оскільки часткове визнання стосувалося лише певних подій, описаних у письмовому повідомленні про підозру, але не їх злочинного характеру. Таким чином, буде вірною констатація того, що у цій категорії кримінальних справ 88% підозрюваних повністю не визнають себе винними, при цьому 10,5% або кожен десятий від дачі показань відмовлявся.

Якщо особа не дає правдивих показань, на початку допиту слід встановити, де вона знаходилася на момент вчинення шахрайства. Це потрібно для перевірки алібі допитуваного, яке він може висунути. Злочинці у зв'язку із виявленням у них викраденого майна або його фрагментів, ярликів, чеків, гарантійних книжок висувають різноманітні версії про їх походження (придбання у незнайомих, підкидання сторонніми особами або працівниками правоохоронних органів, випадкова знахідка, згода взяти на зберігання за невелику винагороду через довірливість тощо).

Коли підозрюваний заявляє про те, що виявлене у нього майно куплене ним у конкретних осіб, слід встановити цих осіб, перевірити факт знаходження у них предмету шахрайства (наприклад, через сусідів, рідних, знайомих) і лише потім їх допитати. Слід мати на увазі, що ці особи можуть виявитися співучасниками злочину, а тому їх показання вимагають критичного ставлення.

Подоланню неправдивих показань сприяє використання висновків судових експертиз, оскільки використання виключно тактичних прийомів не завжди є достатнім. Але і висновок експерта, як слушно визначає О. Переверза, є засобом подолання неправдивих показань

лише під час вмілого його пред'явлення¹. Питання про види експертиз, які проводяться з цією метою, у криміналістичній літературі розкриті схематично: переважно вони перераховуються.

Допит підозрюваного відбувається негайно після затримання. При цьому встановлюються підстави та обставини затримання; обставини злочину, у вчиненні якого особу підозрюють, наявність у неї алібі, відомості про особистість, минуле, місце та образ життя, трудову та іншу діяльність, кримінальний досвід, факт знайомства із потерпілим або свідками, причина опинення на місці події, де, коли за яких обставин на його одязі, речах, у його помешканні утворилися виявлені сліди злочину.

Вивчення кримінальних справ підтверджує, що перші після затримання допити підозрюваних (якщо вони затримані не на гарячому, не на місці злочину) слід розпочинати із встановлення обставин, що стосуються особи допитуваного та його відношення до місця вчинення злочину (а не до самого злочину). Без сумніву, такі питання визначаються, виходячи з результатів огляду місця події. Зокрема, незалежно від наявності доказів встановлюється, чи був підозрюваний на місці події, коли, з ким, з якої причини, де він там ходив, що робив. Абсолютна більшість допитуваних, керуючись формальними думками відкидати все, що хоч якимось чином пов'язано із злочином, у таких ситуаціях дають неправдиві показання. Їх слід зафіксувати у протоколі допиту, зробити пропозицію допитуваному поставити підпис і лише потім (в рамках повторного допиту) пред'явити докази, що викривають його брехню. Подібний прийом змушує підозрюваного шукати відповіді за неочікуваними для нього позиціями (наприклад, він взагалі відкидає факт перебування коли-небудь на місці події, а там його бачили свідки, виявлені сліди його взуття) та відповідно вигадувати нові пояснення, заплутуючись у брехні, або визнати себе винним у вчиненні злочину. Подібні "тонкощі" тактики допиту підозрюваних обов'язково слід мати на увазі при розслідуванні шахрайств, вчинених злочинними групами, діяльність яких продумана, виважена, починаючи з підготовки злочину та закінчуючи його прихованням².

¹ Див.: Переверза О. Подолання завідомо неправдивих показань допитуваного за допомогою експертиз у ході досудового слідства // Право України. – 2002. – № 12. – С. 75.

² Див.: Федоренко А. Ю. К вопросу об общественной опасности противодействия раскрытию и расследованию преступлений // Проблемы борьбы с преступностью в Центральном Федеральном округе Российской Федерации / Материалы научно-практической конференции (28–29 ноября 2001 г., Брянск). Часть 2. – Брянск: ЮИ МВД РФ, 2001. – С. 382–385.

Показання підозрюваного, потерпілого та свідка фіксують шляхом складання протоколу, у якому відбивають хід та результати допиту. Показання протоколюються під час допиту чи після його закінчення. Після того, як допитуваний дав показання у формі вільної розповіді, бажано розпочати складати протокол. Оскільки складання протоколу на стадії вільної розповіді має низку негативних моментів: допит може перериватися, оскільки темп викладення зазвичай значно вище темпу запису почутого; слідчий зосереджується на продумуванні формулювань та не встигає слідкувати за реакцією допитуваного; порушується послідовність викладення показань, що знаходить своє відбиття і у протоколі, оскільки показання фіксуються не лише у логічній послідовності, а повторюють розповідь з відступами, повторами, поверненням до одних і тих же питань тощо. Допитуваному слід пояснити зміст заповнення вільної частини протоколу, а після виконання дій відкласти протокол у бік, демонструючи при цьому готовність вислухати показання. У тих випадках, коли предметом допиту є декілька подій шахрайства, можна записувати показання по частинах, чергуючи показання із їх фіксацією.

Для фіксації показань поряд із протоколом допиту можна використовувати засоби звуко-, відеозапису. Але нерідкі випадки, коли у допитуваного, що виявив готовність дати показання, після попередження про застосування під час допиту цих засобів змінюється настрій, він починає давати ухильні відповіді¹. І.М. Єгєрев вважає, що для усунення психологічного бар'єру та встановлення довірчих стосунків і формування повноцінного контакту може бути достатньо ефективно використана методика контактної взаємодії, розроблена Л.Б. Філоновим². Увага криміналістів повернута до актів інтелектуальної протидії, до яких вони відносять насамперед відмову давати показання та давати неправдиві показання. Як шлях подолання чи нейтралізації такої протидії є різні психо-

¹ Див.: Руководство по расследованию преступлений: Учебное пособие / Под рук. А.В. Грищенко. – М.: Издательство НОРМА (Издательская группа НОРМА-ИНФРА М), 2002. – С. 497-498.

² Див.: Егєрев И.М. Тактико-психологические основы предъявления для опознания лиц по признакам внешности: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Иркутск: Байкальский государственный университет экономики и права, 2006. – С. 21.

логічні прийоми впливу на особу допитуваного. Метою такого впливу є згода потерпілого давати показання або визнання винним своєї вини. Характерні у цьому напрямку погляди Л.Б. Філонова, який критикує психологічні способи виявлення прихованої обставини. Він не згоден з такою тактикою допиту, при якій підозрюваний підводиться слідчим до власного визнання. Його поради присвячені ситуації, коли у слідчого мало доказів, а майже єдиним їх джерелом виступає сам підозрюваний. Між тим, у справах про шахрайство така ситуація непоширена, адже потерпілий виступає невід'ємною фігурою вже на початку розслідування. Крім того, повідомлення про підозру, яке ґрунтується тільки на показаннях самого підозрюваного само по собі є грубим порушенням його прав та букви закону. Л.Б. Філонов пропагує послаблення контролю допитуваного за власними висловлюваннями. Очевидно, що це може призвести до неточностей у показаннях, їх перекручення, невірного тлумачення самим слідчим. Отримані таким чином результати – вельми сумнівні. Автор також радить допитуваному при розповіді про самого себе використовувати "принцип опори на невизначеність", що практикується ворожками. Застосування його полягає у висловлюванні низки розпливчатих формулювань для того, щоб людина погоджувалася з ними, щоб у нього складалося враження, що з особливостей його особистості зривають покрови таємничості¹. Таким чином, спосіб шахрайського видурювання грошей ворожками автор пропонує використовувати у слідчій практиці.

На основі проведеного дослідження доцільно виділити комплекс найбільш часто використовуваних слідчих дій, спрямованих на виявлення, розкриття та розслідування шахрайства:

- допити потерпілих – 100% (250 справ);
- допити свідків – 100 % (250 справ);
- допити підозрюваного – 100 % (250 справ);
- огляд вилучених документів, предметів – 85,4% (214 справ);

¹ Див.: Філонов Л.Б. Психологические способы изучения личности обвиняемого. Учебное пособие. - М.: Изд-во Акад. МВД СССР, 1983. – 80 с.; Філонов Л.Б. Тренінги делового общення сотрудников органов внутренних дел с различными категориями граждан. Выпуск 13-14. – М.: Изд-во Ассоц. проф. образования, 1992. – 77 с.

- виїмка – 75,4% (189 справ);
- призначення та проведення експертиз – 73,8% (185 справ);
- обшук – 62,3% (156 справ).

При цьому недостатньо використовуються такі слідчі дії, як одночасний допит двох чи більше вже допитаних осіб, пред'явлення для впізнання, хоча необхідність їх проведення за окремими справами була очевидна. Слідчий експеримент, огляд приміщень, а також освідчування за вивченими справами не проводились взагалі.

Дослідження протоколів очних ставок (за новим КПК України 2012 року – одночасний допит двох чи більше вже допитаних осіб) між підозрюваними та потерпілими дають наступні висновки: у 70% випадків допитувані підозрювані повторили раніше дані показання, 30% підозрюваних, користуючись очною ставкою, стали коригувати свої показання у потрібному для них напрямку. На нашу думку для усунення можливості подібного коригування показань між підозрюваним та потерпілим, підозрюваним та співучасником, необхідно проводити одночасний допит двох чи більше вже допитаних осіб у ситуаціях, коли:

- між особами, одна з яких дає правдиві показання, а друга сумлінно помиляється чи пояснює, що забула певні обставини, що цікавлять слідство;

- між двома співучасниками, коли той, хто дає правдиві показання власними особистими якостями здатний вплинути на опонента: старший за віком на молодшого, жінка на чоловіка, організатор на виконавця шахрайства, підозрюваним, що дає правдиві показання на підозрюваного, що дає неправдиві показання.

Вивчена нами судово-слідча практика про справи стосовно вчинення шахрайства групою осіб, свідчить, що виладки самообмови не зустрічаються.

Дієвим засобом усунення протиріч у показаннях сторін є одночасний допит двох чи більше вже допитаних осіб. При проведенні такого допиту слід враховувати особу шахрая, особливо шахрая – рецидивіста, який, використовуючи риси свого злочинного досвіду та складу характеру, може суттєво впливати на потерпілого, викриваючи останнього у жадібності, інших аморальних вчинках.

Готуючи проведення одночасного допиту потерпілого і підозрюваного слід пам'ятати, що потерпілі, яким спричинено не дуже великий матеріальний збиток, нерідко розраховують на безконфліктне вирішення ситуації. Тому, перед тим, як залучати потерпілого до проведення одночасного допиту, слід однозначно з'ясувати його позицію.

Підозрювані можуть заявити алібі, відкидаючи свою причетність до вчиненого шахрайства. Велике значення у встановленні неправдивості алібі відводиться допиту та одночасному допиту, тактика проведення яких залежить від особи підозрюваного, наявності доказів, що підтверджують чи спростовують алібі. Версія про неправдивість алібі може виникнути на підставі непослідовності та суперечності у показаннях, мілливості настрою допитуваного. Нажаль, проведені дослідження протоколів проведених очних ставок¹ між шахраєм та співучасниками або іншими учасниками судочинства, дає підстави припустити, що підозрювані у шахрайстві нерідко домовляються із своїми візаві про дачу показань на їх користь. Це характерно і для шахраїв, які вчинили злочин не за місцем власного проживання. Вирішенню такої вельми поширеної ситуації, на наш погляд, може допомогти побудова системи доказів за окремими епізодами алібі. При цьому одні докази будуть пов'язані із місцем, інші – з часом перебування обвинуваченого, треті – із особами, які можуть це підтвердити, четверті – з діями підозрюваного та інших осіб, п'яті – з обставинами, що передували шахрайству або були після нього.

Тактичні прийоми одночасного допиту двох чи більше вже допитаних осіб залежать від рівня злочинної спрямованості поведінки особи. Особи із сильною злочинною мотивацією схильні до шахрайства не лише в умовах сприятливої ситуації. Вони прагнуть самі створити такі умови, проявляючи певну старанність та виконуючи для цього різні дії. Це особи, для яких шахрайство є самостійним джерелом прибутку та існування. Відповідно, їм властива стійка установка на давання неправдивих показань. Успішним за умов такої ситуації може бути саме рішення про проведення одночасного допиту, пред'явлення доказів, факт знаходження яких у слідчого є неочі-

¹ Вивчалися протоколи очних ставок, які проводились при розслідуванні кримінальних справ за Кримінально-процесуальним кодексом 1960 року.

куваним для підозрюваного. Якщо ж доказів, крім показань іншого учасника одночасного допиту недостатньо, то після проведення слідчої дії іноді буває доцільно зафіксувати отримані показання, не викриваючи підозрюваного.

Вчинення шахрайства із слабкою інтенсивністю злочинної спрямованості залежить від провокуючих обставин (потреба у грошах, відсутність роботи). До таких осіб відносять і тих, хто вперше вчинив шахрайство. Нерідко, побоюючись відповідальності, відчуваючи почуття сорому перед близькими за вчинене, вони можуть під час одночасного допиту відмовитися від обраної позиції, спрямованої на протидію слідству.

Іноді підозрювані заявляють, що виявлені у них предмети шахрайства придбані у невідомих осіб, залишені ними на збереження, знайдені. В таких випадках доцільно у осіб, які виявили злочин або злочинця, детально з'ясувати, як ця особа пояснювала походження у неї цих речей та виявити аргументи, які наводить підозрюваний на свою користь.

Слід пам'ятати, що показання будь-яких свідків та підозрюваних підлягають перевірці та оцінці. Якщо слідчому не вдалося з'ясувати установку особи на давання неправдивих показань, то їх фіксація та спростування іншими доказами під час одночасного допиту дозволяє дати повну та об'єктивну оцінку, нейтралізувати можливість підозрюваного використати показання інших осіб для відстоювання власної позиції на суді.

Пізнавальні можливості допиту та одночасного допиту великі, оскільки допит може проводитися за будь-якими обставинами. Але за зовнішньою простотою цих слідчих дій знаходиться складність встановлення психологічного контакту з допитуваним (допитуваними), адекватного сприйняття усної мови, подолання сумлінної помилки або неправди, правильності відбиття показань у протоколі. Допит слугує у процесуальному доказуванні сполучним елементом між способами збирання доказів, спрямованих на отримання показань та їх перевірку шляхом пред'явлення особи для впізнання, одночасного допиту, способом виявлення та фіксації матеріальних слідів, речових доказів та документів, пов'язаних із слідчим оглядом та експертними дослідженнями.

2.2. Тактика пред'явлення для впізнання при розслідуванні шахрайств відносно власності особи в сучасних умовах

Впізнання при розслідуванні злочинів здійснюється за допомогою засобів доказування, одним з яких є пред'явлення для впізнання. Процес відбиття наукою розглядається як процес виникнення інформації. Інтерес в рамках слідства становить питання про шляхи перетворення, втрати та перекручення інформації, що має криміналістичне значення, а також її оцінки у сукупності з доказами у кримінальному провадженні. У сучасних умовах практичну значимість все більше набуває проблема розробки міцних наукових основ тактико-криміналістичного напрямку ідентифікації за мисленим образом. Йдеться про наукові основи окремих слідчих дій ідентифікаційної спрямованості й тактичних комплексів слідчих дій, пов'язаних з процесом впізнання, що інакше називаються тактичними операціями¹.

Пред'явлення для впізнання є самостійною слідчою дією, яка досить широко застосовується при розслідуванні злочинів. І хоча законодавство закріпило її лише у 1959-1961 рр., практика задовго до цього успішно використовувала різні його види. Аналіз практики вперше провів В.І. Громов, що дозволило йому висловити науково обґрунтовані рекомендації з удосконалення процедури пред'явлення для впізнання та тактики його проведення. Багато з його пропозицій пізніше були запозичені законодавством². Тим не менше відсутність законодавчого закріплення викликала неоднозначні тлумачення вчених.

Наукові розробки п'ятдесятих років минулого століття цілком визнали дану слідчу дію на законодавчому рівні³. У кримінальному процесі сутність пред'явлення для впізнання розглядають як пред'явлення особі у встановленому законом порядку певного об'єкту для

¹ Див.: Степаненко Д.А. Проблемы теории и практики криминалистической идентификации. Автореф. дис. ... докт. юрид. наук. – Иркутск: Байкальский государственный университет экономики и права, 2006. – С. 27.

² Див.: Громов В.И. Предварительное расследование по уголовным делам. Руководство для органов расследования. – М., 1930. – С. 211-218.

³ Див.: Кочаров Г.И. Опознание на предварительном следствии. Пособие для следователей. – М.: Госюриздат, 1955. – 83 с.

того, щоб встановити: чи є він тим самим, який той сприймав раніше та про який давав показання під час попереднього допиту.

У криміналістиці пред'явлення для впізнання розглядається як одна з форм криміналістичної ідентифікації, метою якої є встановлення тотожності або її відсутності одиничного конкретного об'єкта¹. Акцент робиться на ототожненні особою, яка впізнає, певного об'єкта за його мисленим образом. Схоже його розуміння і в юридичній психології: "пред'явлення для впізнання – слідча дія, що полягає у пред'явленні для впізнання різних осіб та матеріальних об'єктів для їх ідентифікації"². Дещо інакше розумів дану слідчу дію М. Протівінський. Він вважав її самостійною, під час якої відбувається узнання суб'єктом впізнання певного об'єкта, що має відношення до розслідуваної події. Автор уникав у визначенні вказівки на обставини сприйняття об'єкта особою, яка впізнає, та не вказував мету пред'явлення для впізнання³. У контексті таких дискусійних поглядів нам імпонує позиція П.П. Цветкова, який розглядав пред'явлення для впізнання процесуальною дією, що складається з пред'явлення свідку чи іншій особі певного об'єкта з метою його ідентифікації чи встановлення однакової родової приналежності з об'єктом, який раніше був предметом спостереження особою, яка впізнає, за певних обставин⁴.

Пред'явлення для впізнання є доволі поширеною слідчою дією у практиці розслідування шахрайств. Це обумовлено специфікою вчинення даного злочину. Обман або його наслідок – передача майна

¹ Див.: Белкин Р.С., Вишберг А.И. Криминалистика и доказывание – М.: Юридическая литература, 1969. – С. 122; Колмаков В. П. Сущность и задачи идентификации личности в советской криминалистике / Ученые записки Харьковского юридического института. – 1955. – Вып. 6. – С. 103; Колдин В.Я. Идентификация при производстве криминалистических экспертиз. – М.: Госюриздат, 1957. – С. 8; Сегай М.Я. Методология судебной идентификации: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. – К., 1970. – С. 13; Митричев С.П. К вопросу о содержании и видах судебной идентификации // Криминалистика и судебная экспертиза. – Киев, 1973. – Вып. 10. – С. 160-161; Снетков В.А. Портретная криминалистическая идентификация // Криминалистика на службе следствия. – Вильнюс, 1976. – С. 26.

² Див.: Ениксеев М.И. Общая и юридическая психология (в двух частях): Учебник. Ч. II. – М.: Юридическая литература, 1996. – С. 111.

³ Див.: Протівінський Л. Предъявление для опознания на предварительном следствии: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – М., 1969. – С. 13.

⁴ Див.: Цветков П.П. Предъявление для опознания в советском уголовном процессе. – Л., 1962. – С. 10.

потерпілим відбувається ним безпосередньо. Значно рідше відбувається опосередкований контакт між потерпілим та шахраєм через сторонніх осіб. Але і у таких випадках є особи, які мають інформацію про ознаки зовнішності шахрая.

Відповідно до закону пред'явити для впізнання можна осіб (ст. 228 КПК України), речі (ст. 229 КПК України) та труп (ст. 230 КПК України). Крім того, за неможливості пред'явити для впізнання особу, можна зробити це за фотознімками. Фактично коло об'єктів пред'явлення для впізнання на практиці значно ширше. Тому крім живих осіб, предметів та трупів об'єктами можуть бути ділянки місцевості, приміщення, тварини. Порядок та підстави проведення пред'явлення для впізнання достатньо детально регламентовані чинним кримінально-процесуальним законодавством. Основні правила проведення випливають з закону: приймати рішення про проведення слідчої дії тільки після допиту особи, яка буде впізнавати; якщо вона вказала на одну з пред'явлених осіб чи предметів, то їй пропонується пояснити, за якими прикметами впізнала; особа пред'являється поряд із іншими особами, по можливості схожими. Загальна кількість осіб або предметів, пред'явлених для впізнання повинна складати не менше трьох (крім впізнання трупа), слідча дія відбувається у присутності понятих, з метою забезпечення безпеки особи, яка впізнає, впізнання може проводитися в умовах, коли особа, яку пред'являють для впізнання, не бачить і не чує особи, яка впізнає, тобто поза її візуальним та аудіо спостереженням. Пред'являтися для впізнання може тільки особа, незнайома особі, яка впізнає.

Тим не менше, не дивлячись на накопичений досвід, практика свідчить про значну кількість помилок, що припускають слідчі. Не завжди використовується науковий потенціал. Крім того, результати узагальнення нами матеріалів судово-слідчої практики у справах про шахрайства демонструють усталені стереотипи оперативних та слідчих підрозділів МВС України, спрямовані на пред'явлення для впізнання обмеженого кола об'єктів: живих осіб, предметів, рідше фотознімків вказаних об'єктів.

Треба враховувати психологію осіб, що беруть участь у пред'явленні для впізнання. Очевидно незнання психологічних основ негативно впливає на вибір тактичних прийомів слідчої дії. Слідчий може порушувати межі психологічного тиску, недооцінювати властивості учасників. На результати впливає і своєчасність прийняття рі-

шення про пред'явлення для впізнання. Тому ігнорування вищенаведених вимог та наведеної нижче специфіки, рекомендацій з підбору місця та способу виконання слідчої дії, об'єктів нерідко призводить до втрати доказового значення результатів пред'явлення для впізнання.

Змістом діяльності слідчого є пізнання як процес отримання повного знання про об'єктивну істину. При цьому застосовуються різні закони мислення, логіки. Процес пізнання у роботі слідчого полягає у особливостях доказування, виявленні змін не будь-якого характеру, а пов'язаних із вчиненням злочину. Специфіка також полягає у обмеженості пізнавальних можливостей у часі, а можливість використання різних методів обмежується рамками закону. До того ж, пізнання слідчим, судом обставин справи відбувається за умов конфлікту, протидії з боку зацікавлених осіб.

В основі пред'явлення для впізнання лежить теорія відбиття оточуючого світу у свідомості людини¹. Відбиття як здатність обирати правильний спосіб дійсності, виступає предметом теорії пізнання. Ним прийнято називати такий взаємозв'язок між двома матеріальними процесами, при якому особливості першого процесу відтворюються у відповідних особливостях другого². Будь-які зміни одного предмету чи явища під впливом іншого, що відбиває у той чи іншій формі властивості останнього, є його відбиттям. Для криміналістів суттєвий інтерес має відбиття у живому середовищі, а саме у свідомості людини.

Об'єкти матеріального світу постійно знаходяться у взаємодії. Вони змінюються завдяки тому, що один об'єкт змінюється саме тому, що на нього впливає інший об'єкт, а останній змінюється під впливом першого об'єкта. Тому сукупність змін утворює відбиття, тобто інформацію. Традиційно інформацію розуміють як відомості про які-небудь події, чиясь діяльність, повідомлення про щось³. Розглядаючи проблему ознак об'єктів, що ідентифікуються за мисленнм образом, автори дійшли висновку, що суттєвими слід вважати такі особливості

¹ Див.: Голуножій С.А. Об оценке доказательств в советском уголовном процессе // Советское государство и право. – 1955. – № 7. – С. 71.

² Див.: Теория познания. В 4 т. Т. 2: Социально-культурная природа познания / Под ред. В.А. Лекторского, Т.И. Ойзермана. – М, 1995. – С. 25.

³ Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.: Ірпінь: ВТФ "Перун", 2003. – С. 403.

об'єктів, які сприймаються за допомогою органів відчуття, запам'ятовуються та можуть бути вербалізовані суб'єктом ідентифікації у процесі його інформаційного контакту з суб'єктом переслідування.

Пред'явлення для впізнання є відносно простим способом збирання доказів (потерпілий прямо вказує на особу, що вчинила відносно нього шахрайство), але його результати важко переоцінити. Такі результати мають ключове значення у системі зібраних доказів, але водночас можуть свідчити про велику ціну помилки.

Аналіз слідчої практики показує наявність помилок тактичного та процесуального характеру. Частіше всього помилки пов'язані з нехтуванням процесуальним порядком проведення пред'явлення для впізнання, прорахунками у організації його проведення, здійсненні комплексу підготовчих заходів та використанні криміналістичних прийомів. Не дивлячись на багатий науково-теоретичний арсенал праць з цієї проблематики, необхідність знову звернутися до неї продиктована змінами у оточуючому середовищі останніми роками, розширенням засобів захисту власних прав підозрюваним, ретельним плануванням та витонченістю способів вчинення шахрайства у сучасних умовах відносно особи. Крім того, актуальність питання обумовлена інтенсивним розвитком науково-технічного прогресу, інтеграцією досягнень психологічної науки.

КПК України передбачає низку спеціальних тактичних вимог до проведення пред'явлення для впізнання, крім загальних правил проведення слідчих дій: проведення попереднього допиту особи, яка буде впізнавати, про обставини, за яких вона бачила пред'явлені для впізнання особу чи предмет, а також про прикмети та їх особливості; схожість пред'явлених об'єктів; вказівка ознак, за якими відбулося впізнання; неприпустимість навідних питань; неприпустимість повторного впізнання однією особою за ознаками, за якими відбувалося попереднє впізнання.

Вимога допиту особи, яка буде впізнавати, перед пред'явленням для впізнання передбачена ч. 1 ст. 228 КПК України. Під час допиту до пред'явлення для впізнання слід встановити три групи обставин: про прикмети особи, яка буде пред'явлена для впізнання та кожного із учасників злочину; конкретні дії та характер розмов із шахраєм, об'єктивні та суб'єктивні чинники, що вплинули на сприйняття.

У якості вихідного моменту забезпечення законного та повного пред'явлення для впізнання закон визнає максимально деталізований

допит особи, яка буде впізнавати. Він може відбуватися у тих випадках, коли у розпорядженні слідчого є об'єкти, які слід пред'являти для впізнання, так і в тих випадках, коли цих об'єктів ще немає, але вони можуть з'явитися (наприклад, якщо річ, про шахрайське викрадення якої заявлено, ще не знайдена, а злочинець не затриманий). На такому допиті обов'язково слід встановити: наскільки добре особа пам'ятає об'єкт, що підлягає впізнанню, як довго та у яких умовах вона його бачила, володіла ним, який стан зору та слуху особи; які характерні прикмети та особливості цього об'єкта їй запам'яталися та хто може підтвердити ці показання. Таку інформацію слід отримати оперативно, оскільки образи об'єктів та прикмети шахраїв із часом можуть затертися у пам'яті свідків та потерпілих. При їх допиті слід з'ясувати чи не збереглися у них певні фрагменти викрадених речей, фотознімки, чи не зафіксовано на них потерпілий з викраденими ювелірними прикрасами. Це сприятиме правильному їх описанню, розшуку, а у випадку відшукування речей, порівняння їх із фотознімком – допоможе перевірити правильність впізнання.

Наступний важливий аспект у проблемі сутності пред'явлення для впізнання при розслідуванні шахрайств полягає у конкретизації об'єктів, що пред'являються для впізнання. Вирішуючи питання про об'єкти пред'явлення для впізнання, законодавець проявив велику "скромність", ніж криміналісти, визнавши такими об'єктами людину (ст. 228 КПК), речі (ст. 229 КПК) та труп (ст. 230 КПК).

Враховуючи, що впізнання живих осіб є поширеною слідчою дією у кримінальних провадженнях про шахрайство, слід детально зупинитися на питаннях її підготовки та проведення. Як вже зазначалося, впізнання являє собою акт стотожнення об'єкта з його образом у пам'яті особи, яка впізнає. Процес формування та ототожнення образу у юридичній літературі розглядається в рамках таких стадій: сприйняття, запам'ятовування та збереження у пам'яті, відтворення та передача інформації про об'єкт, ототожнення об'єкта. Рамки слідчої діяльності обмежуються двома останніми стадіями. Слідчий, – пише З.Г. Самошина, – повинен уявляти собі процеси сприйняття, запам'ятовування та впізнання об'єктів, на науковій основі судити, в яких випадках ці процеси відбувалися нормально та дали достовірні

результати, а в яких ні¹. Стосовно злочинів досліджуваної категорії можна виділити особливості цих процесів. Шахраї вчинюють злочин нерідко під чужим іменем, з використанням засобів маскуванія, фіктивних документів. Тому пред'являтися для впізнання можуть особи, що брали участь у безпосередньому вчиненні шахрайства, надавали допомогу на різних етапах підготовки, вчинення, приховання шахрайства, а також особи, запрошені шахраями для виконання окремих дій, навіть законних.

Пред'явлення особи для впізнання обумовлено конфліктними ситуаціями, що виникають під час його проведення. Їх вирішення виключно тактичними прийомами, на наш погляд, є малоімовірним. Якщо під час його проведення, особа, яка пред'являється для впізнання або її захисник виконують дії, спрямовані на перешкоджання впізнання, результати слідчої дії втрачають доказове значення. Тому дотримання законності та забезпечення належного рівня підготовки до проведення пред'явлення для впізнання є важливою умовою. Підготовчий етап пред'явлення для впізнання полягає у постановці та вирішенні слідчим тактичної задачі – створення таких умов, які б мінімізували виникнення негативних обставин, що перешкоджають отриманню та закріпленню результатів слідчої дії. При пред'явленні для впізнання шахраїв слід враховувати різні хитрощі, до яких вони удаються. Нерідко перед вчиненням злочину вони змінюють свій зовнішній вигляд: переодягаються у інший одяг, змінюють зачіску, скорочують довжину волосся або навпаки відпрошують його, відпускають бороди, вуса, одягають чи знімають окуляри тощо. Також потрібно пред'являти для впізнання особу шахрая, відносно якої особа, яка впізнає, заявляє про знайомство з ним, але анкетні дані їй невідомі.

При підборі статистів важливо вирішити дві важливі проблеми: 1) забезпечити їх схожість з особою, яка буде пред'являтися для впізнання, за ознаками зовнішності та супутніми ознаками, причому за основу повинні бути взяті ознаки, описані особою, яка буде впізнавати, та ознаки зовнішності шахрая, зафіксовані самим слідчим; 2) вирішити питання встановлення психологічного контакту із статистами та забезпечити їх особисту безпеку.

¹ Див.: Самошина З.Г. Вопросы теории и практики предъявления для опознания на предварительном следствии. – М.: Издательство Московского университета, 1976. – С. 56.

В практиці розслідування шахрайств не рідкістю є випадки, коли у особи, яка пред'являється для впізнання, є особливі прикмети, що ускладнює підбір статистів. Ігнорування цих прикмет може призвести до помилки у впізнанні. У таких випадках можливо їх імітувати. Для проведення впізнання статисти повинні бути заgrimовані запрошеним спеціалістом, про що має бути відбито у протоколі. Це дозволяє свідку оцінити всю сукупність ознак зовнішності, а не акцентувати увагу на особливій прикметі. Якщо ж імітувати прикмети неможливо, то необхідно проводити впізнання з прикриттям частин тіла, на яких вони розташовані, чи з фіксованим ракурсом, що їх приховує.

Не дивлячись на закріплене положення про зовнішню схожість, у КПК немає критеріїв схожості: особи не повинні мати різних відмінностей у віці, зовнішності та одязі. Тому слідчою практикою та теорією криміналістики вироблені певні вимоги до підбору статистів для впізнання. Схожість між статистами та шахраєм повинна бути за ключовими ознаками зовнішності. На нашу думку, до них слід відносити вік, стать, будову тіла, расову приналежність, форму обличчя, контур та розміри окремих частин тіла, колір та розмір волосся.

Резерви підвищення ефективності пред'явлення для впізнання можуть бути віднайдені у нових підходах організації даної слідчої дії. Вони полягають у дотриманні обов'язкових вимог: урахування значення підготовчого етапу слідчої дії, де прогнозується та вирішується більшість питань організаційного характеру: процедура впізнання у випадку пред'явлення особи шахрая повинна здійснюватися в умовах, що виключають візуальне спостереження особою, яка пред'являється для впізнання. Адже, враховуючи особисті якості шахрая (хитрість, акторство, вміння психологічно тиснути на оточуючих) можливі несподівані дії з його боку відносно особи, яка впізнає.

Такий підхід, на нашу думку, забезпечить близькі до ідеальних умов виконання пред'явлення для впізнання, оскільки його неможливо здійснювати у конфліктній ситуації, в ситуації протидії. Будь-яка неочікувана дія з боку особи, яка впізнається, його захисника, виконана ними у процесі впізнання, заздалегідь ставляє особу, яка впізнається, в умови, які виділяють її з кола осіб, пред'явлених для впізнання, що є не припустимим. Усунути їх у присутності особи, яка впізнає, неможливо. Таким чином, до виконання даної слідчої дії, враховуючи неповторний характер її умов, слідчий зобов'язаний взяти до уваги такі негативні обставини та попередити розвиток подій у та-

кому напрямку. Впізнання в умовах, що виключають візуальне спостереження, диктується необхідністю забезпечення безпеки особи, яка впізнає. Але цього, на нашу думку, замало. Крім того воно обумовлене створенням максимально сприятливої у психологічному відношенні обстановки для особи, яка впізнає, що виключає певний вплив особи, яка впізнається.

Проведення даної слідчої дії передбачає суворо визначений порядок дій його учасників, від слідчого не вимагається певного впливу на осіб, які впізнають та пред'являються для впізнання, з метою отримання доказів. Якість та результативність пред'явлення для впізнання безпосередньо залежать від ретельності підготовки та правильної організації.

Ефективність даної слідчої дії малоімовірна у конфліктній ситуації, коли підозрюваний та його захисник здійснюють протидію. Впізнання особи, предмета за фотокарткою, відеозаписом не виключає подальшого пред'явлення цього об'єкта в натурі. Слушною, на наш погляд, є думка Л. Черечукіної про те, що фотознімки та відеозапис відбивають далеко не всі риси відображуваного об'єкта. Тому при безпосередньому впізнанні досягається більш достовірний результат¹.

Закон не обговорює питання про функції слідчого із забезпечення такої умови впізнання як відповідність зовнішнього вигляду особи, яка пред'являється для впізнання тому, який був на момент вчинення злочину. За час, що сплинув, вона може відростити або видалити бороду, вуса, бакенбарди, змінити зачіску. Окремі автори пропонують проводити слідчу дію примусово, якщо особа, яка має бути пред'явлена для впізнання на це не згодна. Якщо ж зміни у зовнішності неможна виправити у розумний термін, то впізнання слід проводити за фотокарткою.

Саме пред'явлення для впізнання за фотокарткою у законі та теоретиками розглядається як самостійна форма впізнання. Необхідною умовою його проведення є неможливість пред'явлення особи безпосередньо. КПК України не тлумачить такі випадки, тому можна погодитися з тими авторами, які до них відносять ситуації суттєвої змі-

¹ Див.: Черечукіна Л. Впізнання особи поза візуальним спостереженням: кримінально-процесуальний і криміналістичний аспекти // Право України. – 2003. – № 10. – С. 76.

ни зовнішності, відмови або активної протидії підозрюваного, відсутність його за місцем проведення слідчої дії. В. Комісаров пропонує такий підхід, розглядаючи саме як неможливість пред'явлення не тільки випадки неможливості пред'явлення з об'єктивних причин, але і інші ситуації (страх помсти, впливу з боку шахрая)¹.

Говорячи про пред'явлення для впізнання в цілому, включаючи ті випадки, коли обставини кримінального провадження вимагають прийняття заходів, що виключають візуальне спостереження особи, яка впізнає, особою що пред'являється для впізнання, припустимо та можливо вести мову лише у двох формах: 1) у спеціалізованих приміщеннях; 2) з використанням відеотрансляції. Великі переваги у тактичному відношенні, на наш погляд, має друга форма, оскільки дозволяє попередити, припинити можливі спроби, пов'язані з протидією проведенню даної слідчої дії. Принципово новою є норма КПК України щодо проведення впізнання у режимі відеоконференції під час досудового розслідування (ст. 232 КПК України)². Безспірною перевагою тактичного та організаційного характеру є проведення слідчої дії за умов відсутності спеціалізованого приміщення. Окремі автори у технологію виконання пред'явлення особи для впізнання за ознаками зовнішності та ознаками голосу та мови пропонують включити такий спосіб пред'явлення об'єктів як відео-, аудіотрансляція, при цьому статистичним об'єктами виступають віртуальні моделі. Ця пропозиція може бути слушною при пред'явленні для впізнання у судовому засіданні, що відбувається доволі рідко, оскільки складно дотриматися процесуальних вимог про відбір схожих статистів, об'єктів – дублерів³. Використання відеотехніки відкриває і нові можливості, пов'язані із раціоналізацією використаних засобів, методів. Інформаційні технології дозволяють не тільки виготовити високоякісні відеороліки осіб, що пред'являються, але і вирішити проблему відшукання та підготовки статистів. М.О. Моїсєєв

¹ Див.: Комиссаров В. Предъявление для опознания // Законность. – 1994. – № 9. – С. 33-35.

² Кримінальний процесуальний кодекс України. Закон України "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Кримінального процесуального кодексу України". – Х. : Одиссей, 2012. – 360 с.

³ Див.: Переверза Е. Преодоление заведомой лжи допрашиваемого в ходе некоторых следственных действий в суде: теория и практика // Закон и жизнь. – 2005. – № 1 (158). – С. 38.

пропонує у якості статистів за умов використання відеотрансляції створювати певні віртуальні моделі, виконані на основі зображення особи, яка пред'являється для впізнання¹. Слід погодитись із запропонованим методом, який не суперечить науковим положенням теорії моделювання та розпізнавання образів. Більше того, очевидна економічна користь даного методу, можливість отримання достовірних висновків.

Чи існує принципова можливість впізнання людини за ознаками голосу та особливостями усної мови? У Кримінальному процесуальному кодексі України 2012 року з'явилась норма про пред'явлення особи для впізнання за голосом (ч. 9 ст. 228 КПК України)². Стратегічна мета провадження даної слідчої дії полягає у проведенні її за таких умов, які б максимально забезпечили достовірність отриманих результатів, їх об'єктивність. Саме тому доцільна участь спеціаліста у галузі фоноскопії. Даний вид пред'явлення для впізнання у кримінальних провадженнях виділеної нами категорії злочинів актуальний тим, що нерідко шахраї кардинально змінюють власну зовнішність, а тому голос або мова виступають ознаками, що можуть за таких обставин більш точно сприяти ідентифікації самої особи. У випадку проведення такого виду пред'явлення для впізнання, особа, яка впізнає разом з понятими та слідчим повинна бути у іншому приміщенні, звідки слухати мову та голос особи, яка пред'являється для впізнання. Останній також у присутності понятих не повинен бути об'язаним з приводу того, що виступає об'єктом впізнання та не намагався змінити голос. Важливим завданням допиту при вирішенні ідентифікаційної задачі за ознаками голосу та усної мови людини є отримання інформації про такі обставини:

- про обставини, тривалість та умови слухового сприйняття допитуваного голосу та мови шахрая;
- про характер, зміст, особливості сприйнятої та закарбованої у пам'яті звукомовної інформації, джерелом якої була ця людина;
- про фізичний та психічний стан допитуваного на той момент;

¹ Див.: Моисеев Н.А. Криминалистическое обеспечение предъявления личности для опознания при расследовании преступлений: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – М.: Академия управления МВД России, 2006. – С. 20.

² Кримінальний процесуальний кодекс України. Закон України "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Кримінального процесуального кодексу України". – Х. : Одиссей, 2012. – 360 с.

- про рівень точності та повноти ознак мови та голосу, що запам'ятала особа;

- про те, чи чула вона раніше той голос, чи знайома або ні з людиною, яка у той момент сприймала слуховим способом, чи зможе впізнати голос або людину, якій він належить.

При допиті особи, яка буде впізнавати за звуковим портретом слід з'ясувати не лише змістовну складову усно-мовної інформації (що говорив, про яку особу або предмети, обставини тощо), але й емоційну та акустичну складові (тембр голосу, його висота). Ця умова є обов'язковою, але виконання її породжує для слідчого труднощі, пов'язані із пошуком статистів, схожих за своїми усно-мовними характеристиками за голосом та мовою об'єкта ідентифікації. До переліку заходів з підготовки даної дії необхідно включати допит особи, яка пред'являється для впізнання на предмет підтвердження або спростування даних про подію, про яку повідомила особа, яка впізнає. За умови відкидання шахраєм показань цієї особи, слідчий повинен здійснити заходи з перевірки алібі шахрая. Наведене підтверджує, що проблема ідентифікації особи за голосом або мовою не зводиться лише до однієї слідчої дії – пред'явлення для впізнання, а може потребувати проведення слідчого експерименту, допитів. Вирішення цієї проблеми стає можливим лише на базі виконання комплексу слідчих дій та інших заходів, що у криміналістиці отримало назву тактична операція.

З точки зору проведення ідентифікації за мовою та голосом у цієї операції багато спільного з тим, що представляє собою підготовка та проведення пред'явлення для впізнання особи за ходою. В обох випадках особа впізнається за функціональними ознаками. В обох випадках ефективність та висока результативність слідчих дій залежать від того, щоб операція здійснювалася на місці події, в умовах, максимально наближених до тих, які існували в момент сприйняття особою, яка буде впізнавати відповідної інформації. Це стосується забезпечення дистанції між ним та шахраєм.

Слідча практика нагромадила багатий досвід пред'явлення особи за функціонально-динамічними ознаками. Цей вид слідчої дії при розслідуванні шахрайств доцільний у випадках, якщо особа, яка буде впізнавати, тривалий час спостерігала шахрая, який суттєво змінив зовнішність під час вчинення злочину. За необхідності дана слідча дія проводиться у тому ж самому місці, де відбувався контакт між особами.

Особливість функціональних властивостей людини полягає у тому, що вони "існують у латентній формі та будуються кожен раз знову у процесі функціонування"¹. Наприклад, у момент хвилювання, переживання шахраєм за результати злочину, побоювання викриття змінюють типологію та механіку ходи, пантоміміки, голос. Тому для отримання високого результату при впізнанні людини за ходом, а також впізнанні за голосом слідчий повинен особливу увагу приділити створенню позитивної, спокійної, психологічно комфортної обстановки під час підготовки та виконання відповідної слідчої дії, зняття при спілкуванні з особою, яка пред'являється для впізнання стану напруги та тривоги.

Разом з тим, існують розбіжності у тактиці ідентифікації за голосом та ходом. Так, якщо для ідентифікації за усно-мовною інформацією немає принципового значення пора року, час доби, то для ідентифікації за ходом дуже важливо проведення операції у таких же часових, сезонних, погодно-кліматичних умовах, що існували в момент реального сприйняття об'єкта ідентифікації. Це пов'язано із змінами у ході, які об'єктивно виникають при пересуванні людини та її сприйнятті у темний чи денний час доби, у сонячну чи хмарну погоду тощо. Слід також враховувати, що темп пересування впливає на рухові особливості людини (повільна, швидка хода, середній темп). Тому для пред'явлення для впізнання за ходом "слід забезпечити сприйняття особою, яка впізнає різних варіантів руху, але домінуюче місце в них повинен зайняти такий темп, який раніше сприймався цією особою"².

Предмети, що пред'являються особі для впізнання, зазвичай є їх майном, яким заволоділи шахраї. Можуть також пред'являтися засоби, за допомогою яких злочинці обманювали потерпілих.

Певний інтерес у контексті досліджуваного питання представляє пред'явлення для впізнання, під якими розуміють такі різновиди, які в силу певних особливостей представляють труднощі для його

¹ Див.: Машонин Ю.И. Функциональный портрет человека и его содержание / Ю.И. Машонин // Вопросы теории и методов следственной работы. – Иркутск, 1988. – С. 76.

² Див.: Степанов В.В. Научные и правовые основы тактики предъявления для опознания при расследовании преступлений / В.В. Степанов, Ю.Н. Михайлова. – Саратов, 2003. – С. 138.

виконання. До них можна віднести так зване "зустрічне" впізнання та впізнання особи шахрая, що має яскраві прикмети.

З метою проведення зустрічного впізнання пропонуються декілька варіантів. Вважаємо, що при виникненні ситуації, коли необхідне впізнання особами одна іншої, слід проводити дві самостійні слідчі дії, два самостійних пред'явлення для впізнання з усім комплексом вимог до підготовки їх проведення. Щоб зберегти можливість наступного зворотного впізнання, що слідчу дію слід проводити в умовах, що виключають візуальне спостереження особи, яка впізнає. У такому випадку зберігається ознака альтернативності вибору, що свідчить про об'єктивність впізнання, вимога про те, щоб особа, яка впізнає не могла спостерігати особу, яка пред'являється для впізнання до початку слідчої дії. Враховуючи відсутність одночасного зустрічного впізнання, вважаємо, що таку процедуру слід називати взаємним впізнанням.

Частина 4 ст. 228 КПК України має на меті забезпечити безпеку особи, яка впізнає, але законодавець чомусь не наважився поширити коло підстав пред'явлення особи для впізнання поза візуальним спостереженням. Взагалі дана слідча дія проводиться в умовах тактичного ризику, особа, яка впізнає може не впізнати особу навмисно, відмовитися від участі через емоційну неприйнятність обстановки, страх перед особою, яка пред'являється для впізнання¹. Пред'явлення особи для впізнання поза візуальним спостереженням у справах про шахрайство необхідно проводити, якщо злочинна діяльність вчинюється злочинними групами. При пред'явленні для впізнання членів злочинних груп особі, яка взята під захист, дані про понятих у протоколі впізнання не вказуються і зберігаються окремо, разом із відомостями про особу, взятую під охорону. Закон передбачає можливість свідка давати показання за межами зали суду з використанням технічних засобів, учасники процесу можуть ставити такому свідку питання та вислуховувати його відповіді, не спостерігаючи його візуально, а за неможливості впізнання голосу – з використанням акустичних перешкод².

¹ Див.: Черечукіна Л. Впізнання особи поза візуальним спостереженням: кримінально-процесуальний і криміналістичний аспекти // Право України. – 2003. – № 10. – С. 75.

² Див.: Лисицын В. И враги не узнают // Юридическая практика. – 2000. – № 10 (116). – 9 марта.

Процесуальні правила проведення такого виду впізнання в цілому повинні відповідати загальнонауковим розробкам, проте є і певні особливості. Перед початком пред'явлення для впізнання поза візуальним спостереженням, слід запросити понятих, які перебуватимуть з боку особи, яка впізнає, а потім понятих, які перебуватимуть з боку особи, яку впізнають. Вони повинні пересвідчитися у тому, що виключається візуальний контакт між впізнаваним та впізнаючим. Наступним моментом є необхідність витребувати від статистів розписки про нерозголошення таємниці слідства та письмово попередити про кримінальну відповідальність у разі такого розголошення. Захисник має право бути присутнім у слідчій дії лише в тій частині кімнати, де знаходиться його підзахисний¹. Клопотання захисника про бажання бути присутнім з боку особи, яка впізнає, повинне бути відхилене незалежно від наведених аргументів. Після розміщення статистів, понятих, захисника запрошується особа, яка підлягає впізнанню, розміщення якої відповідає загальнотактичним вимогам. Останньою до суміжного приміщення запрошується особа, яка впізнає, якій пропонується уважно подивитися на людей у сусідній кімнаті. І якщо вона впізнає конкретну особу, їй пропонується вказати на таку особу та вказати ознаки, за якими вона її впізнала. Про результати такого пред'явлення для впізнання обов'язково повинна бути повідомлена особа, яку впізнавали, та інші учасники, що знаходилися разом з нею у кімнаті. В літературі пропонується після факту впізнання вимагати від впізнаної особи пояснень щодо факту її впізнання. На думку І. Басистої, це спонукає цю особу до дачі правдивих показань під час допиту одразу після пред'явлення для впізнання та засвідчить безвихідність її становища².

Основною метою пред'явлення для впізнання поза візуальним спостереженням є забезпечення безпеки особи, що виступає у якості особи, яка впізнає. Проведення цієї слідчої дії у такій формі мінімізує вплив ефектів конформності та навіюваності з боку особи, яка пред'являється для впізнання.

¹ Див.: Басиста І.В. Особливості проведення пред'явлення для впізнання поза візуальним спостереженням особи // Наукові записки. Юридичні науки. Том 38. – К.: Видавничий дім "Києво-Могилянська академія", 2005. – С. 16.

² Див.: Басиста І.В. Особливості проведення пред'явлення для впізнання поза візуальним спостереженням особи // Наукові записки. Юридичні науки. Том 38. – К.: Видавничий дім "Києво-Могилянська академія", 2005. – С. 17.

Використання спеціальних знань доцільно здійснювати у формі консультування або шляхом запрошення спеціаліста до участі у слідчих діях, як правило, до допиту.

Стосовно до розслідування шахрайства велике значення має правильний вибір моменту проведення впізнання. Злочинці, що мають кримінальний досвід, можуть зірвати процес впізнання шляхом провокаційних вигуків, хуліганських дій, погроз особі, яка впізнає. Завдання слідчого – не допустити розвитку подібних ситуацій. Для цього доцільно використовувати такі тактичні прийоми: а) забезпечити суворо ізоляцію підозрюваного, який знаходиться під вартою; б) до проведення впізнання зібрати та пред'явити підозрюваному безперечні докази, які викривають його у вчиненні злочинів, для того щоб він увірував в серйозність ситуації, змирився зі своїм положенням. Найкращий варіант – провести впізнання після того, як підозрюваний зізнався у вчиненому; в) проводити впізнання в той момент, коли підозрюваний знаходиться у зрівноваженому, спокійному стані, не збуджений і не налаштований агресивно; г) якщо підозрюваний має міцні зв'язки з родиною і є підстави думати, що члени його родини своїм впливом можуть викликати в нього почуття каяття за вчинене, то надати йому побачення з найближчими родичами; д) у разі потреби забезпечити участь перекладача.

Матеріали протоколів допиту та пред'явлення для впізнання у кримінальних провадженнях про шахрайство відносно власності особи дають підстави стверджувати, що основною причиною ускладнень у повідомленні характерних прикмет є невміння дати характеристику мислених образів, надати їм мовну форму. Часто люди здатні мислено відтворити людину, що раніше спостерігалася, але не можуть її описати. Це пов'язано із дефіцитом мовного запасу, низьким освітнім та життєвим рівнем, незнанням термінології "мовного портрету".

У протоколі слідчої дії слід вказати не лише анкетні дані, але і ознаки зовнішності, одягу осіб, що пред'явлені для впізнання. Якщо перед пред'явленням для впізнання у особи, яка пред'являється для впізнання змінені ознаки зовнішності або у процесі впізнання приховані окремі ознаки, за якими він виділювався, ці факти повинні відображатися у протоколі.

Окрім створення умов, в яких особа, яка впізнає буде націлена на продуктивне співробітництво, слід враховувати такий важливий

фактор, як її психологічний стан у момент безпосереднього впізнання, від чого залежить результат всієї слідчої дії. Емпіричний матеріал підтверджує актуальність цього аспекту, адже у більшості випадків потерпілий або свідок вперше після події злочину зустрічався з підозрюваним. В цих умовах сильного емоційного навантаження особі, яка впізнає, не уникнути.

У деяких випадках опір слідству може бути з боку особи, яка впізнає. Так, під час слідчої дії вона може навмисно не впізнати або неправдиво показати на статиста.

Припинення та нейтралізація протидії у процесі пред'явлення для впізнання може ділитися на їх реалізацію під час попереднього допиту та безпосереднього пред'явлення для впізнання. Усунення неправдивості показань можливе за допомогою низки тактичних прийомів, які достатньо повно та ґрунтовно висвітлені у науковій літературі. У певних випадках доцільно використання фактора раттовості.

У процесі безпосереднього пред'явлення для впізнання роль особи, яка пред'являється для впізнання, зазвичай пасивна. Особа, яка пред'являється для впізнання може негативно вплинути на перебіг слідчої дії. У випадку протидії з її боку проявляється такий психологічний феномен, як захисна домінанта. Слідчий повинен передбачити можливі варіанти її поведінки з метою перешкодити слідчій дії. Для цього достатньо ефективно використовується метод рефлексії, під якою розуміють думки, пов'язані з імітацією дій супротивника та аналізом власних висновків.

При припущенні про можливу протидію під час пред'явлення для впізнання, у першу чергу, слід вирішити питання про його проведення. У випадку прийняття рішення проводити слідчу дію, не дивлячись на прогнозовану протидію, слід застосувати заходів на попередження дій, спрямованих на недосягнення позитивного результату. Важливого значення набуває встановлення психологічного контакту з особою, що впізнається.

Отримання достовірних показань відносно встановлення тотожності між представленим об'єктом та тим, що сприймався раніше стає можливим за умов застосування психологічних прийомів. Всі засоби комунікації поділяються на мовні та немовні (невербальні). Для досягнення повноцінного спілкування слід вміло використовувати

вати невербальні засоби комунікації. Адже до 90% комунікативно значимої інформації передається саме за невербальними каналами.

Така інформація може свідчити про важливі моменти стосовно неправдивості показань, непевненості з боку особи, яка впізнає. З боку особи, яка впізнається – страх бути викритим. Невербальна інформація може бути надалі спрямована на орієнтування слідчого у подальшому слідстві.

Як вже зазначалося, необхідною умовою успішного проведення пред'явлення для впізнання є відсутність попереднього контакту особи, яка впізнає та особи, яка впізнається. Грубим порушенням, що тягне втрату доказової сили протоколу слідчої дії, є "попередня демонстрація" фотокартки або самої особи, яка впізнається. Випадкове впізнання, тим не менше, може використовуватися у доказуванні у таких ситуаціях: а) коли свідок випадково зустрів шахрая не у зв'язку із розслідуванням справи; б) фотокартка демонструється населенню засобами масової інформації з метою отримання допомоги громадськості; в) з метою встановлення особи злочинця свідкам демонструються фотокартки, фотоальбоми осіб, що проходили за оперативними матеріалами ОВС. Результати такого впізнання фіксуються в рапортах оперуповноважених, протоколів допитів та можуть використовуватися в рамках розслідування. Але дії оперативних працівників повинні бути узгоджені із слідчим.

Пред'явлення для впізнання є не єдиною формою впізнання. До ідентифікаційних слідчих дій відносяться огляд, слідчий експеримент, освідування, обшук. Акт впізнання у цих випадках є елементом відповідної слідчої дії. У практиці органів дізнання поширене пред'явлення для впізнання розшукуваних осіб за фотознімками, спеціальними фотоальбомами. Названі впізнання переважно є завершальним етапом оперативно-розшукових заходів, коли особу підозрюваного встановлено. І нерідко в результаті такого впізнання в рамках оперативно-розшукової діяльності винна особа встановлюється. Як же стикається таке пред'явлення для впізнання з аналогічною процесуальною слідчою дією? Адже судом визнаються лише ті фактичні дані, які отримані внаслідок беззастережного дотримання норм КПК України. Відповідно, попереднє пред'явлення особі об'єкта для впізнання є істотним порушенням вимог закону, що тягне скасування доказового значення результатів розслідування в цілому. З метою нівелювання труднощів та запитань у суді в майбутньому, слідчі у кри-

мінальних провадженнях прагнуть не відобразити факт первинного пред'явлення для впізнання. Але це є прямим порушенням ч. 1 ст. 228 КПК України, де конкретно вказано, що забороняється попередньо показувати особі, яка впізнає, особу, яка повинна бути пред'явлена для впізнання, та надавати інші відомості про прикмети цієї особи¹.

Слід зупинитися на доцільності пред'явлення для впізнання документів та окремих їх елементів – почерку, підпису тощо. Вже неодноразово підкреслювалося, що сучасні способи шахрайства нерідко ґрунтуються на використанні різного роду документів. У той же час, за матеріалами вивчених кримінальних проваджень не було жодного випадку пред'явлення для впізнання вказаних об'єктів.

В рамках обшуку, допиту, огляду учасникам досудового розслідування нерідко пред'являються різні документи для встановлення їх приналежності, часу, місця, обставин виготовлення. Таке пред'явлення може виступати не лише як засіб отримання інформації в рамках окремої слідчої дії, а й як тактичний прийом в рамках вищеназваних дій. Пред'явлення для впізнання документа має обмежений обсяг застосування, оскільки впізнання документа не підміняє експертне його дослідження, яке може виявити сучасні "ювелірні" способи його підробки. Про ототожнення при впізнанні документа в цілому можна вести розмову лише тоді, коли він відповідає за формою, змістом та реквізитами мисленого образу. Тому, у випадках повідомлення особою всіх цих ознак виникає питання про характер та зміст об'єктів, серед яких повинен бути пред'явлений цей документ. Наприклад, якщо свідок показав, що підозрюваний А. пред'явив йому паспорт із своєю фотографією на ім'я Б., то для впізнання слід мати ще два паспорти на ім'я Б. з фотографією А., що, природно, неможливо. Якщо підозрюваний вказує документ, складений ним, розповідає про обставини виготовлення, то пред'явлення для впізнання в ряду документів, схожих за формою, але різних за змістом, не буде відповідати вимозі пред'явлення в групі однорідних, оскільки за однією з ознак, вказаних підозрюваним, є суттєві розбіжності.

Рукописні тексти та підписи не повинні пред'являтися для впізнання в рамках самостійної слідчої дії через невідповідність рівня

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України. Закон України "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Кримінального процесуального кодексу України". – Х. : Одиссей, 2012. – 360 с.

складності у підборі схожих об'єктів процесуальному значенню кінцевого результату, значні труднощі у достовірності виділення та описання загальних та окремих ознак власного або чужого почерку.

Якщо виходити з положень КПК України та теорії кримінального процесу, стає зрозумілим, що само по собі пред'явлення для впізнання не може створити ту доказову базу, яка необхідна для прийняття слідчим або судом правильних правових рішень, доведеності досліджуваних обставин. Результати, отримані шляхом пред'явлення для впізнання, тільки тоді можуть мати повну доказову силу, коли вони отримані у сукупності із зібраними доказами відносно досліджуваного факту, та є логічною ланкою у ланцюзі передуючих пред'явлень для впізнання доказів та об'єктивно підкріплені іншими доказами, отриманими у порядку процесуальної перевірки результатів даної дії. Тим самим у системі доказового комплексу в основі висновку про доведеність факту, докази, отримані шляхом пред'явлення для впізнання, займають проміжне місце: з одного боку є докази, отримані на етапі підготовки пред'явлення для впізнання, з другого – докази, зібрані при перевірці результатів пред'явлення для впізнання. Система тактичної операції складається з дій по підготовці пред'явлення для впізнання, необхідним елементом яких є допит особи, яка буде впізнавати, дій, безпосередньо пов'язаних з процедурою пред'явлення для впізнання; дій, спрямованих на вивчення, оцінку та перевірку результатів пред'явлення для впізнання. Нарешті, слід пам'ятати, що жоден доказ не має заздалегідь встановленої сили. Результати пред'явлення для впізнання повинні оцінюватися нарівні з іншими доказами та не можуть за відсутності інших стати підставою для повідомлення про підозру.

2.3. Тактика обшуку при розслідуванні шахрайств відносно власності особи в сучасних умовах

Наші дослідження свідчать, що ефективність розслідування шахрайств залежить від того, наскільки успішно будуть вирішені наступні завдання: виявлення шахрайських операцій, доказування конкретних фактів вчинення шахрайства відносно потерпілої особи, доказування винності осіб, що вчинили обманні дії або зловжили дові-

рою потерпілого, розшук, предметів шахрайства, виявлення та доказування раніше невідомих фактів та епізодів злочинної діяльності, розширення доказової бази за рахунок організації та здійснення оперативного супроводу всього процесу розслідування.

Задачі такого рівня реально виконати лише на рівні цілісного науково-обґрунтованого емпіричного володіння всім тактичним арсеналом слідчих (розшукових) дій, оперативно-розшукових заходів. Затягування з проведенням обшуку може спровокувати втрату речових доказів, а тому дана слідча дія повинна проводитися негайно як тільки з'явилися підстави для її проведення (ст. 234 КПК України). У справах про шахрайства дана слідча дія носить невідкладний характер і проводиться з метою виявлення та фіксації відомостей про обставини вчинення кримінального правопорушення, відшукування знаряддя кримінального правопорушення або майна, яке було здобуте у результаті його вчинення, а також встановлення місцезнаходження розшукуваних осіб.

Матеріальні сліди шахрайства можна виявити в ході обшуку. Один з піонерів криміналістики І.М. Якімов зазначав, що при розкритті злочинів "інтелектуального" характеру (а шахрайства сміливо можна відносити до таких) обшук та виїмка відіграють важливу роль, оскільки лише за їх допомогою докази у справі, що знаходяться у різних осіб та місцях, потрапляють до слідчого¹. Під обшуком слід розуміти слідчу дію, пов'язану з примусовим обстеженням приміщень, транспорту, ділянок місцевості, окремих громадян з метою відшукування та вилучення об'єктів, що можуть мати значення для справи, а також виявлення розшукуваних осіб та трупів. Примусовий характер слідчої дії передбачає створення напруги між слідчим та обшукуваними громадянами. Закон чітко регламентує процедуру обшуку (ст. 233 – ст. 236 КПК України) та суворо карає за порушення прав та свобод осіб, у яких дана слідча дія проводиться.

Обшуки у кримінальних провадженнях досліджуваної нами категорії злочинів проводилися у 77% випадків, у 75% з яких припускалися очевидні помилки під час проведення слідчої дії. Переважна частина обшуків приходиться на обшук приміщень – 41%. Обшуки ділянок

¹ Див.: Якімов І.Н. Криміналістика. Руководство по уголовной технике и тактике. Новое издание, перепечатанное с издания 1925 г. – М.: ЛексЭст, 2003. – С. 293.

місцевості у якості окремого об'єкта не проводилися, а зафіксовані в рамках обстеження будівель та прилеглих до них ділянок.

Головним завданням проведення обшуку або тимчасового доступу до речей і документів на будь-якому етапі розслідування є виявлення та вилучення предметів та документів, які мають значення для кримінального провадження. Досягнення цих задач обумовлене підготовчими діями до обшуку. У процесі підготовки до обшуку, його учасники повинні бути ознайомлені з цілями обшуку, зовнішнім виглядом розшукуваних предметів та документів, або знати їх приблизні ознаки, зміст, упакування.

Практика свідчить, що успіх при проведенні обшуку залежить від ступеня підготовки слідчого, правильного визначення об'єктів та ділянок, що підлягають обстеженню, точного визначення об'єктів, які підлягають пошуку та вилученню, законності оформлення та фіксації результатів обшуку.

Аналіз літератури та матеріалів конкретних кримінальних проваджень про злочини виділеної категорії свідчать про те, що на підготовчому етапі обшуку слідчому доцільно здійснити наступні заходи:

1. Визначити місцезнаходження та планування приміщення, яке повинно бути обшукане. З'ясувати характер охорони об'єкта, визначити шляхи можливого відходу шахраїв.

2. Встановити, які засоби зв'язку та ЕОМ знаходяться у приміщенні, у якому планується слідча дія. Отримана інформація буде використана для визначення меж місця обшуку, внесе визначеність відносно об'єктів пошуку.

3. Вивчити особу підозрюваного. Особливу увагу приділити рівню злочинних навичок та вмій.

4. Визначити дату, час, місце проведення обшуку, його тривалість, а також заходи, спрямовані на забезпечення його оперативності та конфіденційності. Сприятливою є ситуація відсутності підозрюваного на місці обшуку. Ця обставина дозволяє виключити активну протидію з його боку та надає можливість слідчому швидко виявити та грамотно вилучити об'єкти пошуку. Присутність на місці обшуку рідних або близьких підозрюваного формує у них певне негативне ставлення до вчиненого злочинного діяння. Дана обставина може бути використана для визначення тактики проведення наступних слідчих дій, наприклад, допитів свідків.

5. Запросити спеціалістів, що мають достатні знання, уміння, навички для надання дієвої допомоги слідчому у підготовці та під час проведення обшуку. Для таких цілей універсальними є товарознавці, криміналісти, мистецтвознавці, бухгалтери, спеціалісти у галузі цифрових засобів зв'язку та комп'ютерної техніки.

6. Запросити понятих.

7. Провести інструктаж осіб, що залучаються до участі у обшуку, з постановою конкретних персональних задач.

Склад слідчо-оперативної групи залежить від мети обшуку та передбачуваної обстановки, яка може скластися при його проведенні. Крім слідчого, понятих, співробітника карного розшуку можуть брати участь спеціаліст-криміналіст (при необхідності товарознавець, документознавець, почеркознавець), перекладач, кінолог із собакою, а також особи, які виконують різні доручення, що вимагають професійних знань та навичок. У випадку надання активного супротиву з боку осіб на об'єкті обшуку, застосувати слід заходи з нейтралізації протидії та швидкого проникнення до обшукуваних приміщень.

На особливу увагу заслуговує питання про те, що і де слід шукати. Вихідна інформація міститься у матеріалах кримінального провадження. У кримінальних провадженнях про злочини, передбачені ст.190 КК України питання про це вирішується на підставі показань потерпілого про вид предмету шахрайства та спосіб заволодіння ним, даних оперативно-розшукової діяльності, довідкових відомостей органів державного контролю.

При проведенні обшуку у кримінальних провадженнях про шахрайство дотримуються загальних тактичних вимог, розроблених наукою криміналістикою: раптовість, планомірність, послідовність, використання криміналістичної техніки. Але обшук у такій категорії кримінальних проваджень має і певні особливості, які стосуються розшукуваного об'єкта, й місця пошуку. Відповіддю на ці запитання може бути наступне: пошуку та вилученню обов'язково підлягають об'єкти, що стали предметом злочинного посягання; об'єкти, що стали знаряддям вчинення злочину; об'єкти, що вилучені із цивільного обігу й незалежно від мети слідчої дії повинні бути вилучені. Судово-слідча практика дозволяє констатувати, що обшуки частіше проводилися за місцем проживання (юридичним або фактичним) підозрюваного – у 55% випадків, за місцем їх роботи – 17%, за місцем

проживання родичів та друзів – 20%; у господарських приміщеннях, транспортних засобах – 8%.

У більшості випадків, згідно матеріалів кримінальних проваджень, основними об'єктами пошуку були грошові кошти; ювелірні прикраси та цінності; документи та обладнання і технічні засоби для їх виготовлення та окремих реквізитів (печатки, штампи, реактиви для виведення текстів, комп'ютери, кліше, бланки, барвники); копіювальна та розмножувальна техніка.

Часто йдеться про об'єкти, уразливі до можливості їх швидкого та повного знищення (шляхом змивання у каналізацію, спалення, розриву тощо): документи, пов'язані з приватизацією та відчуженням житла, підроблені документи, бланки, квитанції, листи, розписки, засоби підробки документів. Названі документи можуть бути різними в залежності від того, який їх матеріальний носій – паперові, електронні. Якщо у шахрайстві застосовувалися документи, то вже під час обшуку слідчий та оперативний співробітник, як правило, за результатами проведення інших слідчих дій та оперативно-розшукових заходів, довідки спеціаліста знає, яким способом його виготовлено. Тому він повинен шукати саме ті предмети, що використовуються при даному способі виготовлення. Об'єктами, які викривають злочинців, при виготовленні цих документів за допомогою поліграфічної техніки можуть бути оригінали останніх, з яких робилися копії, засоби комп'ютерної техніки.

Документи визнаються важливою групою об'єктів пошуку під час вчинення злочинів "інтелектуального" характеру. Важлива роль, яка надається документам у всіх сферах функціонування суспільства, обумовлює багатоманітність видів документів, кожен з яких має свою специфіку у закріпленні та передачі інформації¹. Останніми роками у спеціальній літературі з'явилися новачі та конструктивні пропозиції, присвячені роботі з документами, проведенню обшуку з метою їх виявлення. Криміналістично значима інформація може знаходитися в "пам'яті" комп'ютера. У зв'язку із вчиненням шахрайства на сучасному етапі злочинці все частіше використовують документи, печатки та штампи. До складу обладнання, яке може бути виявлене при обшуку в особи, також належать:

¹ Див.: Поташник Д.П. Криминалистическая экспертиза документов и ее роль в судебном доказывании // Вестник Московского университета. Серия 11. Право. – 2000. – № 3. – С. 15.

1) засоби друку (принтери, сканери, ксерокси, поліграфічне устаткування);

2) витратні матеріали та друківні форми, картриджі, туби з тонером, поліграфічна плівка, лінійки, ножиці, пензлі, клей, фарби;

3) пристосування для обробки напівфабрикатів (біндери, сушки для паперу);

4) фотографічна апаратура та лабораторне обладнання (світлофільтри, освітлювачі, верстати, збільшувачі, ліхтарі, копіювальні рамки, проявники тощо).

Слід зупинитися на кримінально-процесуальних та криміналістичних проблемах виявлення та фіксації вказаної інформації шляхом виконання огляду засобів комп'ютерної техніки. На нашу думку, документом у таких випадках фактично є не самі засоби комп'ютерної техніки, які складаються із різних блоків, а жорсткий диск (вінчестер), на якому зберігається вся інформація, а також диски, зйомні диски (флеш-картки) тощо. Співвідношення між комп'ютером та жорстким диском таке ж, як і у випадку відеокасети та відеомагнітофону. Але через специфічність самого вінчестеру його не слід вилучати без системного блоку.

Вилучення та упакування комп'ютера підпорядковані загальним правилам вилучення та упакування предметів та документів. Але особливості природи вінчестеру вимагають особливого підходу під час його огляду. Вважаємо, що весь алгоритм такого огляду повинен бути підпорядкований наступним вимогам:

1) безпосередня участь спеціаліста у сфері засобів ЕОМ;

2) всі дії спеціаліста (відкриття файлів, постановка команд, відновлення видалених файлів) повинні бути оголошені та прокоментовані, протоколюватися дослівно. За необхідності огляд може супроводжуватися завантаженням допоміжних програм. Цей факт, а також отримані результати слід протоколювати;

3) у якості понятих слід запрошувати осіб, які мають хоча б мінімальні пізнання у галузі комп'ютерної техніки, які можуть компетентно засвідчити правильність записів у протоколі;

4) за можливості до огляду слід залучати підозрюваного, осіб, що мали доступ до комп'ютера та можуть пояснити певні факти щодо виявленої інформації;

5) виявлена криміналістично значима інформація повинна бути роздрукована, засвідчена підписами понятих та інших учасників слід-

чої дії. Тільки після детального дослідження вінчестеру доцільно його вилучити з системного блоку. Аналогічно слід поводитися із дисками, флеш-картками тощо.

У таких випадках після закінчення обшуку вилучаються комп'ютер та диски, які згодом можуть бути досліджені за допомогою спеціаліста чи відповідної судової комп'ютерно-технічної експертизи.

Тільки за умов дотримання цих правил слідство зможе уникнути спроб підозрюваних та їх захисників перекрутити отримані результати, посилаючись на навмисний ввід додаткової інформації в комп'ютер співробітниками правоохоронних органів.

Слід окремо назвати обшук транспортних засобів. Як самостійний вид він у вивчених матеріалах кримінальних проваджень зустрічався у 5%. Причому зустрічалися наступні ситуації слідчої дії:

1) затримання розшукуваного автомобіля, як предмета або знаряддя шахрайства працівниками міліції;

2) затримання підозрюваних у автомобілі працівниками органу дізнання;

3) обшук приміщень з одночасним обстеженням транспортних засобів, що в них знаходяться.

Особливої уваги в роботі слід приділити ситуаційності прийняття рішення про проведення обшуку як самостійного заходу або допоміжного, спрямованого на вирішення поставленої задачі в рамках тактичної операції.

Обшук у приміщеннях юридичних осіб – важливий аспект слідчої дії, адже може надати великий обсяг криміналістично значимої інформації. Якщо метою керівників було лише особисте збагачення, то аналіз фінансової документації дозволить виявити факти обманного заволодіння коштами громадян, виявити факти грубого порушення встановленого порядку документознавства та грошового обігу. Увага повинна приділятися співвіднесенню прибутків та витрат, перевірці законності оренди приміщення. Так, при його оренді слід з'ясувати факт реєстрації договору суборенди, порядок винаймання приміщення. Слід зазначити, що у сучасних умовах слідчому досить важко зорієнтуватися у тонкощах чинного законодавства, особливо такого, що регулює питання фінансово-господарської діяльності. У зв'язку з цим доцільно залучення спеціаліста, що надасть у подальшому можливість призначення ревізії або бухгалтерської експертизи. Необхідність застосування спеціальних знань при розслідуванні

не викликає сумнівів, як і те, що роль спеціалістів та обізнаних осіб постійно зростає. Це значною мірою пов'язано з тим, що на фоні бурхливого розвитку науки та техніки йде активне використання їх досягнень для вчинення злочинів, у тому числі у галузі високих технологій. З іншого боку, використання нових технологій, у тому числі при проведенні обшуків, для доказування по кримінальним провадженням, може значно підвищити результативність розслідування.

На момент встановлення особи підозрюваних проводяться обшуки, під час яких вилучаються одяг, взуття, інші предмети, що використовувалися у процесі шахрайства; документи, записи, що свідчать про контакт з потерпілим та іншими можливими потерпілими, приготування до злочину тощо. Одяг, взуття, знаряддя вчинення злочину можуть надалі пред'являтися для впізнання потерпілим, свідкам, ідентифікуватися при проведенні експертиз. Знайдені при обшуку записи (щоденники, листування та схеми) можуть бути доказом злочинних задумів з метою здійснення обману осіб, а також наявності окремих ознак, властивих стійкій організованій злочинній групі шахраїв (наприклад, розподіл обов'язків між її членами).

Нерідкі факти, коли не вилучаються необхідні речі або навпаки, вилучається все суцільно, без урахування інформаційного їх навантаження, через що не виявляється вся можлива інформація. Тому щоб уникнути зайвих предметів та документів слідчий повинен знати, що перелік предметів та документів, які потрібно вилучити, визначається, насамперед, специфікою предмету та способу вчинення шахрайства.

Завжди підлягають вилученню наступні об'єкти:

- предмети шахрайства;
- предмети, що належали злочинцю, у потерпілого або у юридичних осіб;
- предмети, що належали потерпілому та знаходяться у злочинця.

До предметів із слідами можуть належати будь-які об'єкти: аркуші з паперу з пробними відбитками, ганчірка для витирання рук, забруднена тонером, фарбою, ємності з-під тонера, фарби, хімікатів, використані картриджі. Доказове значення цих об'єктів залежить від обставин справи. Крім того, у ситуації, коли злочинець встиг знищити чи переховати зазначені об'єкти, то виявлення їх буде, на наш погляд, слугувати побічним доказом у кримінальному провадженні.

Це можуть бути підроблені накладні, листи, чеки, протоколи самовільного обшуку, підроблені дорожочинності, грошові або матеріальні "ляльки", різні зілля, що передавалися потерпілим під час ворожіння. При їх огляді вирішуються питання про доцільність приєднання їх у якості речових доказів, призначення відповідних експертиз, відшуковуються інші сліди. При обшуку відшуковуються і речі, які могли бути одягнені на ньому під час вчинення злочину. Підозрювані у шахрайстві на першому допиті ніколи не визнають свою вину. Тому після пред'явлення затриманому речових доказів, встановлюється, де він знаходився в момент вчинення злочину, ким та де працює, а якщо він з іншого міста, то з'ясовується мета приїзду у те місце, де він був затриманий. У подальшому для викриття підозрюваного використовуються інші докази: відбитки пальців, підроблені документи, викрадені речі тощо.

Так, під час обшуку у приміщенні благодійної організації особливу увагу слід привернути виявленню статуту організації, книги реєстрації заяв громадян у благодійну організацію, укладених з громадянами спеціальних угод, витребуваних у останніх довіреностей на здійснення дій від імені потерпілих, бланки заяв із "стандартним" набором пропонуваних послуг. До речі, текст такого бланку з переліком послуг можна використати під час допиту підозрюваних як доказ, що свідчить про розробку "заяви" та усвідомлення того, що розробники не мали можливості виконувати пропоноване. Вилученню підлягає свідоцтво про реєстрацію громадського об'єднання, у якому міститься адреса останнього. Нерідко для показу значущості власної діяльності злочинці пред'являють потерпілим, а потім і слідчому різні листи подяки з боку органів держави, установ, які "вдячні" злочинцям, з яких очевидно, що шахраями "зроблений внесок", "надана значна допомога" тощо. Ці документи неможна залишати поза увагою, адже вони є одним із знарядь введення в оману, нерідко вигадуються шахраями, фальсифікуються ними або виготовляються з використанням неділових зв'язків, нерідко також злочинних.

Подальший перелік об'єктів обшуку визначається специфікою діяльності потерпілого та злочинця (некримінальної діяльності, професійної), використовуваними способами шахрайства, обраними слідчим напрямками пошуку підозрілих предметів та операцій.

При проведенні обшуку у особи, підозрюваної у шахрайстві, варто пам'ятати, що ч. 4 ст. 190 КК України передбачає можливість

конфіскації майна. Тому по закінченні обшуку повинно бути накладено арешт на зазначені предмети (Глава 17 КПК України), і вони мають бути вилучені. Предмети, що можуть викривати злочинців, поділяються на дві групи: предмети, що свідчать про факт готування та вчинення шахрайства; і предмети, які вказують на спричинення збитків потерпілим (вилучені у останніх, злочинні прибутки).

До складу слідчо-оперативної групи, що буде проводити обшук в приміщенні юридичної установи необхідно залучити осіб, які володіють знаннями у галузі її роботи. До початку слідчої дії необхідно вивчити положення про функціонування окремих галузей діяльності суспільства, упевнитися у розташуванні приміщень, наявності охорони, засобів комп'ютерної техніки, наявності ризику знищення криміналістично значимої інформації на електронних або паперових носіях. Результати від виконання цих дій полягають у повноті отриманих даних, раптовості самої слідчої дії, унеможливленні підозрюваними чинити опір розслідуванню злочину.

Встановленню злочинних зв'язків сприяє обшук за місцем проживання, роботи підозрюваних, їх власного, службового транспорту, близьких, рідних. Бажано виявити та вилучити вироби з дорогоцінних металів, документи на право власності нерухомістю, грошові кошти, цінні папери. Увагу оперативних співробітників також необхідно спрямувати на пошук карток електронних систем платежу,ощадні книжки підозрюваних, записні книжки. Вказані об'єкти можуть бути визначені як речові докази, свідчити про способи вкладання шахрайських прибутків в легальний сектор економіки. З бурхливим розвитком науково-технічного прогресу з'явилися пропозиції щодо удосконалення нового виду обшуку – обшук засобів комп'ютерної техніки¹. У вітчизняній практиці правоохоронних органів обшук засобів комп'ютерної техніки при розслідуванні шахрайства відносно громадян з метою вилучення інформаційних носіїв у вигляді файлів на твердих чи гнучких дисках не зустрічається. Варто припустити, що він є бажаним при одержанні з комп'ютерних мереж банків даних про рух грошових потоків клієнта. Адже згідно ст.18 Закону України "Про платіжні системи та грошові перекази в Украї-

¹ Дия.: Комиссаров В., Гаврилов М., Иванов А. Обыск с извлечением компьютерной информации (при расследовании преступлений в сфере компьютерной информации) // Законность. – 1999. – № 3. – С. 12.

ні" електронний документ має однакову юридичну силу з паперовим документом.

Деякі автори рекомендують проведення обшуку засобів комп'ютерної техніки в період максимальної напруги робочого режиму установи, за участю спеціаліста в сфері комп'ютерних технологій, керівника банку або його заступника, представника установи, відповідального за експлуатацію техніки. Важливо забезпечити безперервне електропостачання об'єктів обшуку, заборонити наближатися та торкатися до них присутнім¹.

Особливістю обшуку у юридичної особи є можливість знаходження у приміщенні значної кількості людей (поняті, співробітники, спеціалісти, члени слідчо-оперативної групи). Тому надзвичайно важливо провести їх під єдиним керівництвом слідчого².

Аналіз спеціальної літератури показує, що різні документи мають важливе значення при розслідуванні шахрайства відносно власності фізичних осіб у сучасних умовах. Саме в документах виявляються криміналістичні ознаки сучасних способів шахрайства, відбиваються сліди злочинної діяльності, простежується її перебіг. Тому знання таких документів допомагає слідчому або оперативному співробітнику правильно визначити місце їх знаходження, відповідний метод пошуку, висунути обгрунтовані версії про коло осіб, які брали участь або могли брати участь у вчиненні шахрайства, визначити алгоритм подальших слідчих дій.

Розслідуючи шахрайства, слідчому доводиться працювати з великим обсягом речових доказів. Саме тому виявлення категорії та кількості предметів, що підлягають вилученню, з метою встановлення певних обставин розслідуваної події викликають на практиці певні труднощі. Так, 87,9% опитаних слідчих вказали у якості труднощів у розслідуванні сучасних фактів шахрайств – відсутність у них елементарних знань у галузі операцій з нерухомістю, економічних

¹ Див.: Комиссаров В., Гаврилов М., Иванов А. Обыск с извлечением компьютерной информации (при расследовании преступлений в сфере компьютерной информации) // Законность. – 1999. – № 3. – С. 14.

² Басев О. Я. Тактика следственных действий: Учеб. пособ. – Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1992. – 208 с.; Бахин В. П., Кузьмичев В. С., Лукьяничков Е. Д. Тактика использования выслытности в раскрытии преступлений органами внутренних дел. – К.: НИИРЮ КВШ им. Ф.Э. Дзержинского, 1990. – 56 с.

знань, механізмів банківських операцій, комп'ютерних технологій, бухгалтерського обліку.

При обшуках у шахраїв нерідко виявляють певну літературу, чернетки із записами. У тих, хто спеціально вивчав відповідні наукові джерела, можна виявити літературу з технології поліграфічного процесу, інструкції до засобів поліграфії, комп'ютерної техніки, посібники, довідники. Записи можуть містити різну інформацію: про кількість епізодів, суму вартості викраденого майна, опис процесів виготовлення підроблених документів тощо. Тому в процесі обшуку вказані об'єкти слід уважно переглянути, а всі підозрілі з них – вилучити. Якщо запис зроблено не підозрюваним, а іншою особою, можливо невідомою слідству, то розшук її за зразком почерку серед зв'язків підозрюваного дозволить виявити його співучасників.

У протоколі обшуку варто вказати всі виявлені у підозрюваного предмети (документи, гральні карти, ювелірні вироби, гроші тощо). Об'єкти обшуку можна знайти і при особистому обшуку злочинця, і при обшуку вдома, і за місцем роботи. Треба мати на увазі, що можуть бути виявлені пробні, зіпсовані предмети, які, як правило, можна відшукати у смітнику.

Об'єкти, що доводять факт участі особи у шахрайстві, мають, як правило, важливе доказове значення, коли очевидці шахрайства або потерпілі описують у власних показаннях зовнішність та одяг злочинця, називають аксесуари та інші речі, які знаходилися при ньому. Це актуально в умовах, коли свою злочинну діяльність шахрай проводив поза населеним пунктом, у якому сам проживає. Як свідчить досвід, очевидці слабо запам'ятовують ознаки зовнішності шахрая, але досить точно описують прикмети його одягу. Вказані об'єкти також детально списуються у протоколі обшуку.

Фіксуючи хід та результати обшуку слід дотримуватися загальних криміналістичних рекомендацій. Зокрема, виявивши об'єкт пошуку, який прямо чи побічно свідчить про роль підозрюваного у злочині, слід його пред'явити та вимагати у нього пояснень, які фіксуються у протоколі. Якщо особа наперед не готувалася для дачі пояснень з приводу виявленого, то вона може дати непродумані пояснення, що суперечать обставинам кримінального провадження. Надалі їх легко буде спростувати та викрити неправдивість пояснень. Також слід детально протоколювати місця виявлення предметів, їх індивіду-

альні ознаки, підкреслити ознаки, які вказують на належність виявлених предметів обшукуваному, причинний зв'язок зі злочином.

На наш погляд, обов'язкове використання фото-, відеозйомки, якщо: слід зафіксувати місце та умови зберігання речових доказів (особливо, якщо це схованки, спеціально обладнані кімнати, лабораторії, куточки тощо); за фізичними ознаками предмети не будуть направлятися до суду з матеріалами кримінального провадження (великогабаритні, мають велику кількість, властивість псуватися); предмети, зображення яких важко описати мовою у протоколі; треба зафіксувати окремі стадії робочого етапу обшуку або факт застосування криміналістичної техніки.

Масштабні або схематичні плани доцільно складати, якщо місце розташування об'єктів, їх розміри конструкція, обстановка на місці проведення обшуку словесно або за допомогою техніки фіксується недостатньо.

Попередній огляд вилучених предметів та документів повинен відбуватися на місці обшуку. У випадку великої кількості вилучених речей вимагаються спеціальні техніко-криміналістичні засоби та значний час, або слідчий вважає необхідним не розголошувати деякі особливості вилучених речей, то їх огляд відбувається пізніше у його робочому кабінеті як самостійна слідча дія.

Непоодинокі випадки неодноразового проведення обшуків при розслідуванні злочинів цієї категорії. Перші обшуки – зазвичай після затримання шахрая та допиту його в якості підозрюваного за фактом події. Однак вже в ході таких обшуків, проведених за місцем проживання, слід перевіряти версію про можливу приналежність підозрюваного до організованої злочинної групи та здійснення ним інших злочинів. Але повторний обшук може бути елементом тактичної операції "первинний – повторний обшук", спрямованої на пошук нових доказів у місцях, де проводився раніше первинний.

Ефективність обшуку забезпечується несподіваністю його проведення, застосуванням комплексу тактичних прийомів, описаних у криміналістичній літературі¹, відповідних технічних засобів, ще ви-

¹ Дяк. Леви А.А., Михайлов А.И. Обыск: Справочник. — М.: Изд-во Всесоюз. ин-та по изуч. причин и разраб. мер предупрежд. преступл., 1983. — 95 с.; Іщенко А.В., Красюк І.П., Матвієнко В.В. Проблеми криміналістичного забезпечення розслідування злочинів. — К.: НАВСУ, 2002. — 212 с.

користуються для фіксації ходу і результатів обшуку, пошуку захованих предметів.

Хід слідчої дії безпосередньо залежить від тієї слідчої ситуації, яка склалася під час проведення обшуку. Зазвичай вчені диференціюють їх на ситуації конфлікту та безконфліктні. За наявності ознак першої ситуації обшук може набути такого характеру, коли обшукуваний добровільно видає те, що є об'єктом обшуку. Але така "доброзичливість" може бути ознакою підміни виданих предметів, бажання приховати щось більш важливе (ознаки інших епізодів злочинної діяльності), видачі по факту не всіх предметів, що цікавлять слідство. Але частіше слідчому доводиться працювати у конфліктних ситуаціях, які зумовлюють використання тактичних прийомів і рекомендацій в умовах конфлікту.

Якщо така ситуація досить реальна, бажано, щоб об'єкт обшуку, заздалегідь (за кілька годин до прибуття слідчого) був узятий під спостереження, що може бути корисним для фіксації умовних сигналів, призначених для оповіщення співучасників. Якщо учасників обшуку під різними приводами не пускають у приміщення, де повинний проводитися обшук, то щоб уникнути знищення предметів, які передбачається знайти, можуть бути застосовані самі рішучі дії (злам дверей, проникнення на об'єкт обшуку через вікна, горіще тощо).

Важливим показником є результативність проведеного обшуку. Для особистого обшуку вона за нашими даними склала 32%, для обшуку у житлових – 47%, нежитлових приміщеннях – 55%.

Однією з причин відсутності при обшуку всіх вказаних об'єктів є та обставина, що їх ховають у схованках, які іноді важко знайти. Де може вона знаходитися, тактичні рекомендації з криміналістики однозначної відповіді дати ніколи не зможуть, адже це залежить від обстановки на місці обшуку, характеристики особи злочинця (вміння фантазувати, почуття витонченості, професійні навички й уміння), природи та габаритів об'єктів пошуку. Схованки можуть бути розташовані в постійному та тимчасовому помешканні обшукуваного, у стінах помешкання та підсобних приміщеннях, під дошками, паркетом підлоги, у підвіконнях; на балконах; у гаражах, автомашинах; на дачних ділянках та іншій місцевості (у парку тощо). Тому потрібно використовувати для пошуку схованок відповідні технічні засоби. З ме-

тою пошуку схованок застосовуються портативні рентгенівські установки, ультрафіолетові випромінювачі (для виявлення розкоджень флуоресценції будівельних розчинів, склеюючих речовин, шпалер, які використовуються для маскуваня схованок). Для пошуку об'єктів у будівельних конструкціях застосовуються радіолокатори та переносні установки, що за якістю візуального зображення поступають рентгенівським установкам, але мають перевагу – випромінювач та приймач розташовуються з однієї сторони стіни.

При виявленні під час обшуку на відкритих місцях та особливо в схованках захованих предметів, витягати їх і оглядати необхідно в рукавичках, щоб обшукуваний не міг заявити про те, що предмети підкинута особами, які проводили обшук. На предметах, знайдених у схованках, при проведенні дактилоскопічної експертизи можуть бути виявлені сліди пальців підозрюваних. Варто використовувати загальновідомі правила спостереження за особами, у яких він проводиться, та їх близькими.

Обшук є важливим засобом встановлення фактичних обставин вчинення шахрайства. Ця дія носить яскравий пошуковий характер та спрямована на виявлення, закріплення матеріальних відображень злочинної діяльності. Коло обставин вчинення шахрайства широке та охоплює всі елементи складу злочину.

Важливим етапом слідчої дії є огляд вилучених об'єктів пошуку, фіксація їх ознак та обставин виявлення. Протокол обшуку повинен містити перелік вилучених об'єктів, їх загальні та окремі ознаки та властивості, пошкодження, особливі прикмети, індивідуальні номери, колір, форму, вагу, розмір, кількість, упакування тощо. Нерідко виникає необхідність у вилученні великої кількості документів, комп'ютерів, периферійних пристроїв, змінних накопичувачів інформації. В такому випадку за неможливості їх повного та детального опису дозволяється вказівка на їх загальну кількість. Все вилучене упаковується, опечатується, скріплюється підписами понятих та учасників слідчої дії.

Дотримання вищенаведених рекомендацій надасть можливість слідчим органам та органам дізнання вилучити та вірно процесуально закріпити сліди злочинної діяльності, інші речові докази, документи, що мають значення для кримінального провадження при розслідуванні шахрайства.

2.4. Призначення та проведення експертиз при розслідуванні шахрайств відносно власності особи в сучасних умовах

При розслідуванні шахрайств відносно власності фізичних осіб часто виникає необхідність у провадженні різних судових експертиз. Серед них значне місце посідають експертизи криміналістичного класу, адже саме на їх долю припадає більшість об'єктів, що зустрічаються при розслідуванні шахрайств.

У ст. 242 КПК України зазначено, що експертиза проводиться експертом за зверненням сторони кримінального провадження або за дорученням слідчого судді чи суду, якщо для з'ясування обставин, що мають значення для кримінального провадження, необхідні спеціальні знання. Слідчим у якості експерта може бути викликана будь-яка особа, яка має необхідні для дачі висновку знання, тому він сам повинен вивчати компетентність експерта, роз'яснити йому його права та обов'язки. Через це є неправомірною практика покладення обов'язку проведення експертизи на юридичну особу чи визначення керівниками експертних служб без відома слідчого персональних суб'єктів майбутнього експертного дослідження¹. З урахуванням важливості проблеми використання спеціальних знань, майже до 70-х років ХХ століття велася гостра полеміка про сутність самого терміна. Слід зазначити прогалину у чинному КПК, як відсутність дефініції "спеціальні знання", що дає теоретикам волю вільного її трактування. Цим питанням тривалий час займався А.А. Ейсман, який вважав, що під ними слід розуміти знання не загальновідомі, не загальнодоступні, що не мають масового поширення, а відомі певному колу людей². Закладене визначення довгі роки у радянській криміналістиці вважалося вихідним. Близькими вважаємо визначення В.В. Ціркаля та М.І. Сорокотягіна. Згідно їх позиції, спеціальні знання – це знання та практичний досвід у певній сфері наук, мистецтва, техніки, ремісництва, отримані в результаті спеціальної підготовки та необхідні для всебічного та об'єктивного встановлення всіх обставин, що

¹ Див.: Романюк Б. Призначення судової експертизи на досудовому слідстві: деякі проблемні питання // Право України. – 2003. – № 3. – С. 86-87.

² Див.: Эйсман А.А. Заключение эксперта: структура и научное обоснование. – М.: Юридическая литература, 1967. – С. 91.

входять у предмет доказування у кримінальній справі¹. Злочинна діяльність нерозривно пов'язана з діяльністю по виявленню і розкриттю злочину, через те виникає необхідність включення у механізм розслідування використання спеціальних знань. Вважаємо за необхідне погодитись з думкою, що спеціальні знання – це система теоретичних знань та практичних навичок у галузі конкретної науки або техніки, мистецтва та ремесла, що набуті шляхом спеціальної підготовки або професійного досвіду та використовуються у процесуальних та не процесуальних формах.

За результатами проведеного нами аналізу емпіричного матеріалу, встановлено, що кількість експертиз, призначених на початковому етапі розслідування злочинів за ознаками ст.190 КК України, перевищує сумарну їх кількість, що призначалися на наступному етапі розслідування шахрайств (338 та 275 експертизи відповідно). Проведене нами дослідження свідчить, що у кожному кримінальному провадженні за фактом шахрайства слідчі призначали принаймні 2 судові експертизи у експертних установах різних відомств.

Із усієї багатоманітності експертиз можна виділити типові для даного виду злочинів, а також непритаманні або рідко застосовувані під час слідства. Проведення дослідження дозволило зробити висновок про те, що при розслідуванні злочинів вказаної категорії у переважній більшості випадків призначаються та проводяться дактилоскопічна (85,5%), почеркознавча експертиза (53,8%), товарознавча експертиза (45,3%), техніко-криміналістична експертиза документів (13,9%).

Зупинимося на тих судових експертизах, які є важливими для викриття шахраїв, однак не завжди призначаються на досудовому слідстві. Зокрема, за допомогою дослідження запахових слідів, вилучених з місць події у справах про шахрайства, коли у потерпілого залишаються речі та предмети, що знаходилися у злочинця, можна зробити обґрунтований висновок про вчинення певних злочинів однієї і тією ж особою або групою осіб. Це, в свою чергу, поряд з іншими даними дозволить прийняти рішення про об'єднання декількох матеріалів кримінальних проваджень, підозрюваного по яких не

¹ Див.: Циркаль В.В. Участие специалистов в подготовке к проведению следственных действий //Криминалистика в судебная экспертиза. Выпуск 17. –К.: Вища школа, 1978. – С. 44; Сорокоотяги Н. И. Специальные знания в советском уголовном процессе //Социалистическая законность. – 1980. – № 8. – С. 23.

встановлено, у єдине провадження. Сліди запаху ні візуально, ні за допомогою будь-яких наукових засобів на місці події не виявляються. Йдеться про предмети, на яких приблизно вони можуть бути. Поряд з постановою про призначення одорологічної експертизи, експерту надаються: а) вилучені предмети з передбачуваним запахом або відібрані з них запахові проби; б) зразки для порівняльного дослідження, включаючи модельні, отримані від осіб, які перевіряються; в) проби запаху-перешкоди; г) контрольні зразки тканини, які використовувалися для добору представлених запахових проб¹. Експертиза запахових слідів може відповісти на питання: а) чи є на представлених предметах (чи у вилучених пробах) запахові сліди людини; б) від одного чи декількох осіб, від чоловіка чи жінки залишилися запахові сліди, які є на представлених предметах (чи у вилучених пробах); в) чи походять запахові сліди, які є на представлених предметах, від конкретної особи; г) чи є індивідуальний запах конкретної особи в даних плямах крові, слідах поту; д) на якому з предметів, представлених на дослідження, є запахові сліди особи, яка перевіряється. При оцінці висновку такої експертизи слід мати на увазі, що факт відсутності запахових слідів особи, яка перевіряється, у запаховій пробі з представленого об'єкта не виключає його можливого фізичного контакту з цим об'єктом, тому що запахові речовини, які індивідуалізують суб'єкта, могли вивітритися в навколишнє середовище до моменту вилучення та консервування запахових проб або після їх вилучення при неправильному зберіганні. Негативний результат дослідження може бути і наслідком низької концентрації запахових речовин особи, яка перевіряється, на об'єкті, недостатньої для сприйняття запаху нюховим аналізатором детектора.

Судово-психологічна експертиза є основною процесуальною формою використання спеціальних психологічних знань у кримі-

¹ Див.: Салтевский М.В., Лукашевич В.Г. Микрообъекты и запаховые следы // Специализированный курс криминалистики для слушателей вузов МВД, обучающихся на базе среднего специального образования: Учебник. – К.: НИРИО КВШ МВД СССР, 1987. – С. 130-145; Басай В.Д. Криміналістична одорологія (теоретичні, правові і методичні основи): Монографія. – Івано-Франківськ: ВПТ "Вік", 2003. – 502 с.; Старовойтов В.И., Сулимов К.Т., Грищенко В.В. Запаховые следы участников происшествия: обнаружение, сбор, организация исследования. Методические рекомендации. – М.: ЭКЦ МВД России, 1993. – 33 с.

нальному процесі. Використання психологічних знань при розслідуванні шахрайств не має широкого застосування, проте вони можуть бути корисними для визначення однозначного зв'язку між психологічними характеристиками особистості суб'єкта та вчиненими ним діями. Традиційними вже стали такі види судово-психологічних експертиз, як: а) експертиза індивідуально-психологічних особливостей підозрюваного; б) експертиза афекту, здатності свідка або потерпілого правильно сприймати обставини, які мають значення для кримінального провадження, і давати про них правильні показання.

У кримінальних провадженнях про шахрайство, вчинене організованими групами, додатково можуть бути призначені: судово-психологічна експертиза злочинної групи, фонограм та відеозаписів; психолого-лінгвістична експертиза. Судово-психологічна експертиза злочинної групи призначається в тих випадках, коли члени групи дають суперечливі показання про те, хто є її лідером (організатором).

Встановлення лідера організованої групи має певне правове значення, оскільки, по-перше, тягне за собою більшу відповідальність і, по-друге, лідер організованої групи, як правило, є її організатором, а це за умови одержання відповідних доказів тягне за собою відповідальність, яка передбачає більш тяжке покарання.

Ефективність дактилоскопічної експертизи залежить від якості отриманих матеріалів. Але не всі об'єкти, представлені на дослідження, мають якісні характеристики. Це залежить від того, у яких умовах вони були виявлені, якими методами та засобами керувався слідчий, експерт, спеціаліст при їх вилученні, на якому носії представлені сліди рук. Ідентифікація може бути успішною, якщо в процесі дослідження кожну ідентифікуючу ознаку детально проаналізувати, а це у абсолютній більшості випадків без штучного посилення досліджуваної ознаки неможливо.

До числа теоретичних положень вивчення папілярних візерунків вважаємо доцільним відносити наукову інформацію про застосування цифрової фотографії у криміналістиці, застосування якої в експертній практиці почалося з середини 90-х років XX століття. Цифрова технологія дозволяє не лише зберігати у електронному варіанті та формалізувати відеозображення об'єкта, але й розширити дослідницькі можливості судової фотографії. Сліди пальців рук, що вилучаються з місць події, розрізняються за якістю. Чим більше деталей відбилися

у сліді, тим надійніше та точніше спрацює пошукова система. Велике практичне та теоретичне значення має врахування порівняно невеликої площі папілярного візерунка та високої щільності ознак; збіг особливостей, закодованих автоматично у відбитку раніше введеної дактилокарти, з дійсними особливостями, зазначеними при введенні кожного сліду оператором. Тут важливу роль відіграє вміння спеціаліста вірно з врахуванням форми та напрямку папілярних ліній визначити певну ознаку¹. Тому при введенні малоінформативних слідів важливо враховувати можливість кодування одного і того ж сліду повторно, із зміненими параметрами. Через виконані коригування деталей сліду, останній заноситься в автоматичну базу даних (АБД) з певними ознаками, що відрізняються від реального сліду, але збігаються з тими, які є в кодах відбитка пальця дактилокарти в АБД. Подібний метод сприятиме підвищенню імовірності встановлення особи, що вчинила шахрайство, та досягаться ефективний пошук слідів по базах дактилокарт великого обсягу, що актуально для слідів з 8-14 ознаками. Глибоке та ретельне дослідження особливостей побудови папілярних візерунків неможливе, без доведення їх зображення до таких розмірів, при яких вони будуть добре сприйматися оком. Одним із засобів є фотографування з безпосереднім збільшенням, а фототаблиця повинна бути такої якості, щоб будь-який учасник слідства поглянув на неї та міг зрозуміти, що там знаходиться, тобто ілюстрації повинні бути високої якості.

Т.В. Патрушева вказує на перспективність розвитку як галузі трасології дерматогліфіки – наукової системи знань, що, поряд із дактилоскопією є частиною трасології, вивчає морфологічні особливості поверхневого шару шкіри для вирішення ідентифікаційних, класифікаційних та діагностичних завдань². На відміну від дактилоскопії, дерматогліфіка у своїх дослідженнях використовує більшу частину ознак папілярного візерунка, що призводить до розширення предмету дослідження та кола вирішуваних завдань. На нашу думку, подальші наукові розробки у цьому напрямку піднімуть питання про

¹ Дзв.: Патрушева Т.В. Проблемы применения компьютерных средств при исследовании папиллярных узоров: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Тюмень: Юридический институт Дальневосточного университета, 2006. – С. 15.

² Дзв.: Патрушева Т.В. Проблемы применения компьютерных средств при исследовании папиллярных узоров: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Тюмень: Юридический институт Дальневосточного университета, 2006. – С. 16.

технологію дерматогліфіки, заснованої на дактилоскопічному матеріалі та створять наукові передумови для призначення комплексної експертизи, яка дозволить встановити не лише ідентифікаційні, але і психологічні, фізіологічні ознаки особи.

У експертній практиці не рідкість, коли при виявленні та обробці слідів відбивається певна частина загальної поверхні предмета, а не весь предмет в цілому. Стосовно слідів пальців рук, оброблених спеціальними засобами, виходить картина згущення, зайвого підкреслення або усунення тону, а колір розбавлений або насичений. Тому для сучасної судової фотографії при виявленні папілярних візерунків є вірне отримання яскравості всіх частин об'єкта. Певна складність виникає при фотофіксації слідів пальців рук на нерівних поверхнях. Отримання таких фотознімків високої якості можливе при вірному визначенні необхідної експозиції та розташуванні джерела освітлення.

За допомогою цифрової фотографії можна досягнути суттєвих результатів. Але є недолік – відсутність науково обгрунтованих рекомендацій по роботі зі слідами рук за допомогою цифрової техніки, не завершене формування єдиної методики збирання, обробки та зберігання інформації криміналістичного, довідкового та статистичного призначення. Судово-слідча практика свідчить, що на практиці в експертно-криміналістичних підрозділах використовуються два типи комп'ютерних засобів: застарілі та сучасні. Крім того, поширене невірне використання програм, пов'язаних з роботою із зображеннями. Так, помилкою експертів є робота з зображеннями у програмі Microsoft Word. Експерти сканують сліди у цій програмі через опції: Вставка – Малюнок – Зі сканера, виставляють при скануванні 300-600, рідше 1200 точок, пояснюючи це тим, що у ПК мало оперативної пам'яті та комп'ютер постійно дає збій у роботі ("зависає"), тому якість зображення виходить низькою. Пропонуємо такі шляхи: замінити комп'ютерне оснащення, настроїти операційну систему, яка дозволяє експерту працювати із слідами рук, задаючи при скануванні більшу кількість пікселів. Для цього існують спеціальні профільні програми: Adobe Photoshop CS, Adobe Illustrator, CorelDRAW, Callisto, Canvas Macromedia FreeHand.

Цифрові технології дозволяють розширяти дослідницькі можливості судової фотографії, зокрема, при виготовленні відеозображень, фототаблиць. Відеозображення папілярних візерунків, отри-

мані з використанням комп'ютерних технологій, не поступаються якістю фотознімкам, які отримували раніше з фотонегативів. У той же час вони мають перевагу: відносно легко коригуються при друку, менш трудомісткі, можуть бути передані по каналах електронної пошти у інші органи внутрішніх справ. Фіксація результатів дактилоскопічної експертизи будується на візуальному способі порівняльного дослідження, який вимагає практичного досвіду. У кримінальному процесі дуже важливим є доказування зв'язку отриманого після обробки зображення з початковим зображенням (джерелом доказів), уникаючи ретушування або фотомонтажу. Тому у висновку повинні бути відбиті умови та послідовність проведення дій, пов'язаних з обробкою досліджуваного об'єкта, перспективність перекручення фотографованого об'єкта, різкість зображення.

Експерт проводить дослідження об'єктивно, на суворо науковій та практичній основі, в межах відповідної спеціальності, всебічно та у повному обсязі. Висновок повинен ґрунтуватися на положеннях, що дають можливість перевірити обґрунтованість та достовірність зроблених висновків на базі загальнонаукових даних.

Зміст висновку експерта регламентується у ст. 102 КПК України, але на практиці нерідко виникають питання про обсяг викладу ходу та результатів дослідження, компоновки викладених питань, правил описання у висновку експерта. При цьому експерт повинен докладно описати методику дослідження, технічні засоби, дії, та маніпуляції стосовно об'єктів, а кожен етап зафіксувати. Крім того, він повинен роз'яснити призначення методів та їх обґрунтування, коли існують декілька альтернативних, а стосовно обраної методики повинен посилається на її офіційному ухваленні. Це необхідно для оцінки слідчим або судом хоча б за формальними ознаками.

У документі, як поширеному об'єкті дослідження у справах про шахрайства, може міститися не лише інформація про обставини злочину, а й зберегтися сліди пальців рук злочинців. На жаль, проведене нами дослідження висновків експертів та постанов слідчих про призначення дактилоскопічних експертиз не засвідчило постановку останніми питань перед експертами про наявність таких слідів. Але ж експертна практика знає випадки успішного розшуку злочинця саме за слідами пальців рук на паперових носіях. Причина такої прогалини у збиранні слідів полягає у суб'єктивному факторі: небажанні виявляти такі сліди або недооцінці можливостей експертів, незнанні

черговості вилучення таких слідів поряд із необхідністю проведення почеркознавчої та техніко-криміналістичної експертизи документів.

Так, критичного аналізу заслуговує практика призначення судових експертиз у кримінальних провадженнях про шахрайства, пов'язані із відчуженням житла громадян. Зокрема, з усіх проведених експертиз 64,7% відводиться почеркознавчим та техніко-криміналістичним експертизам документів. 50% підроблених документів – довірності, 16,7% – паспорта громадян, 13,3% – договори купівлі – продажу, 20% – інші документи (заяви, розписки, свідоцтва про право на спадщину, виписки з домової книги тощо). Слід зазначити, що за жодним із кримінальних проваджень, де предметом злочинного посягання було право на нерухомість не призначалися: дактилоскопічна експертиза на предмет виявлення слідів пальців рук на паперових документах, а між тим злочинці нерідко відкидають власну причетність до розслідуваної події; криміналістична експертиза вузлів та агрегатів на транспортних засобах з метою виявлення перебивання номерів.

До найбільш складних та трудомістких експертиз відносять фізико-хімічні експертизи. Об'єктами даного виду експертиз є все матеріальне з місця злочину. Тобто проводиться дослідження властивостей речовин, матеріалів та виробів з використанням фізико-хімічних методів аналізу.

Загальноприйнятою рисою предмету криміналістичної експертизи є встановлення індивідуально-конкретної totoжності об'єкту пошуку. Відносно матеріалів, речовин та виробів як елементів матеріальної обстановки злочину також вимагається встановлення такої totoжності, що аналогічно завданням традиційних криміналістичних експертиз (судово-почеркознавчої, техніко-криміналістичної експертизи документів, судово-трасологічної, судово-портретної).

У кримінальних провадженнях про шахрайство дані методи використовують при дослідженні підроблених грошей, документів, металів, сплавів та виробів з них, а також різних речовин невідомого походження. Наукову підтримку фізико-хімічні дослідження отримали у 30-ті роки минулого століття з появою фізичних приладів у хімічних лабораторіях, що дало можливість реєструвати матеріальну інформацію, недоступну людському сприйняттю, виявляти речовини мінімальних концентрацій¹.

¹ Див.: Красюк И. Криминалисты упоминаются еще в Библии // Киевский телеграф. – 2003. – № 197. – С. 8.

Фізико-хімічне дослідження дає можливість встановити природу та склад фальшивих дорогоцінних каменів та виробів з металів, реалізованих потерпілому під виглядом благородних металів.

Шляхом судово-трасологічного дослідження вирішується питання про встановлення цілого за частинами. Нерідко шахрай використовує грошову або речову "ляльку", обгорнуту у фрагмент тканини, паперу тощо. Вилучена під час обшуку частина обгортки дозволить вирішити питання про наявність єдиного джерела походження із фрагментом обгортки. Експертизою цілого за частинами встановлюється, чи мають частини предмета (знайдені уламки, шматки, осколки тощо) спільну лінію розділення, тобто чи становили вони раніше одне ціле. Орієнтовний перелік вирішуваних питань зводиться до встановлення чи становили знайдені частини єдине ціле (чи є осколки скла частинами розсіювача фар даного автомобіля, чи відколота дана тріска від певного поліна тощо); яким способом відокремлено від предмета його частину; до якого виду належить предмет, частина якого вилучена з місця події.

У сучасних умовах шахрайство представляє собою вид розкрадання, який маскується нерідко під законну підприємницьку діяльність, яка супроводжується складанням великої кількості документів. Сучасні способи шахрайства передбачають не тільки виготовлення та використання підроблених документів, а й передачу їх потерпілому.

Основними об'єктами криміналістичного дослідження у кримінальних провадженнях про шахрайство є документи (88%). Серед досліджуваних об'єктів можна виділити документи, що: 1) засвідчують особу; 2) підтверджують статус суб'єкта підприємницької діяльності, державного службовця; 3) про господарські угоди; 4) підтверджують споживчі властивості та якість товарів; 5) відомості, що мають значення для розслідування, але не відносяться до перерахованих (чорнові записи, листи тощо).

Техніко-криміналістична експертиза документів є дієвим засобом встановлення фактичних обставин вчинення шахрайств. Цей вид експертиз сприяє викриттю злочинів, встановленню способів вчинення злочину. Передумови до призначення даної експертизи виникають при появі у справі документа – речового доказу, відносно якого є сумнів у дійсності чи припущення про підробку.

Типовими задачами зазначеного виду експертиз за вивченими матеріалами кримінальних проваджень є дослідження відбитків засвідчувальних друкованих форм; дослідження штрихів, що перехрещуються; встановлення способів виготовлення бланків документів; встановлення фактів монтажу реквізитів документів. Значно рідше – задачі дослідження фарб та паперу документа, встановлення давності його виготовлення.

Основні питання, які вирішують техніко-криміналістичні експертизи документів: чи залишений відбиток у документі конкретною засвідчувальною друкованою формою; однією чи різними печатками виконані відбитки у документі; яка послідовність виконання відбитків та підписів.

У деяких постановвах про призначення техніко-криміналістичних досліджень документів ставилися питання про те, чи зустрічалися раніше під час проведення експертиз документи, підроблені аналогічним із досліджуваними способами та у яких справах. Безперечно, такі питання не можуть вирішуватися в рамках експертного дослідження як форми застосування спеціальних знань. У той же час їх постановка виглядає як спроба слідчих відновити недостатність інформації, викликану відсутністю належної системи збирання та обробки криміналістичної інформації. Проблемою даної експертизи є діагностика та ідентифікація технічних засобів виготовлення підроблених документів. Сучасні засоби комп'ютерних технологій отримали широке розповсюдження у повсякденному житті, у тому числі кримінальному обігу. Галузь протиправного використання не обмежується підробкою відбитків печаток та штампів. Типовими випадками використання копіювальних засобів та принтерів шахраями є виготовлення бланків різного роду документів, підробка із монтажем окремих фрагментів.

Почеркознавча експертиза у кримінальних провадженнях про шахрайства має певну специфіку. Носії почерку, які підлягають експертному дослідженню, виконуються нерідко на бланкових документах. Не є рідкістю і виконання текстів друкованим засобом, а тому слідчі та експерти можуть мати у розпорядженні невеликі, обмежені обсяги тексту, написаного від руки. За даними А.М. Черенкова, вони складають 80% всіх об'єктів¹.

¹ Див.: Черенков А.М. Криминалистическое исследование малообъемных записей с целью розыска и установления преступника: Дис. ... канд. юрид. наук. — М.: Юридический институт МВД РФ, 1993. — С. 83.

У почеркознавстві немає кількісних лімітів малих за обсягом записів. Основним критерієм є неповний та специфічний на рівні одиничних ознак прояв індивідуальності, стійкості та варіаційності підписів та самих текстів. Тобто, об'єктом дослідження почеркознавця може бути і запис мінімального обсягу (підпис, дата складання, окреме слово або речення).

У переважній більшості кримінальних проваджень почеркознавчі експертизи призначалися для вирішення ідентифікаційних задач, спрямованих на встановлення фактів двох видів: підтвердження факту виконання підписів та записів особою, від імені якої вони значаться; підтвердження факту виконання підпису не особою, від імені якої вони значаться; встановлення виконавця. Серед типових експертних задач можна визнати наступні: встановлення факту виконання підписів та записів особою, від імені якої вони значаться, факту виконання підозрюваним записів та підписів від імені інших осіб; виконавця неправдивих підписів та записів серед декількох підозрюваних, факту технічної підробки підписів. Діагностичні дослідження стосуються лише питань встановлення стану особи, що писала, незвичної обстановки та умов написання. Питання психофізіологічного стану особи, що складала документ ставляться рідко. За вивченими нами матеріалами очевидно, що на момент призначення почеркознавчої експертизи слідчий вже володіє детальним описом ознак шахрая. До того ж, використання друкованого способу складання текстів призвело, за нашими дослідженнями, до висновку, що у 74% випадків об'єктами дослідження виступили підписи. Експертизи лише тільки записів та підписів із записами проводяться значно рідше (10% та 16% відповідно).

У практиці розслідування шахрайства переважають підписи та записи, виконані існуючими особами або від їх імені. Рідше постає питання про дослідження почеркових об'єктів, виконаних від імені вигаданих або невстановлених осіб або в документах, що не містять відомості про виконавця. Для здійснення злочинної діяльності шахраї можуть удаватися до опрацювання підпису від імені іншої особи шляхом тренувань. При цьому для полегшення вироблення рухової навички у підроблений підпис нерідко злочинці додають окремі елементи підпису виконавця. За нашими дослідженнями, майже кожний четвертий підпис являє собою просту конструкцію, що складається із великої букви та незчитуваних штрихів простої побудови, що на-

дає експерту мінімальну інформацію та ускладнює процес ідентифікації виконавця. Саме це є причиною неможливості дати відповідь у категоричній формі або вирішити питання по суті.

Для більшості видів експертиз необхідні зразки для порівняльного дослідження – різні матеріальні об'єкти, джерело походження яких з вірогідністю відоме й можна перевірити, а такі об'єкти своїми властивостями відображають характерні риси певної особи чи предмета й можуть бути використані для його ідентифікації чи визначення групової приналежності.

Отримання зразків для експертизи є самостійною слідчою дією, яка детально регламентована ст.245, ст.274 КПК України. Велику роль при цьому відіграє попередня підготовка. Слід визначити джерело отримання зразків, їх необхідну кількість, обрати способи отримання, встановити місце та умови відбору та необхідні засоби.

Відомчі інструкції МВС, Міністерства юстиції України, положення ст.245, ст.274 КПК України викладають правила та умови відібрання зразків для експериментального дослідження вельми загально. Також загальними є рекомендації щодо участі спеціалістів. Поряд з процесуальними та тактичними правилами при одержанні зразків важливо додержуватися специфічних правил, які впливають з особливостей предмету доказування. Більш складним є відбір зразків на експертизи, що часто зустрічаються у кримінальних провадженнях про заподіяння обману шляхом обману або зловживання довірою¹. Пояснюється це тим, що об'єктами цих експертиз можуть бути різні речовини, предмети, документи. Суб'єкти доказування збирають зразки в процесі розслідування, при провадженні оглядів, обшуків або шляхом їх безпосереднього одержання від підозрюваних, свідків і потерпілих.

Однак у деяких випадках знання й дотримання технології одержання зразків для порівняльного дослідження може й не забезпечити успішне проведення цієї процесуальної дії, наприклад, у випадку протидії розслідуванню при проведенні даної процесуальної дії. Практика слідчо-експертної діяльності свідчить, що така протидія може виявлятися підозрюваною особою найчастіше при одержанні зразків почерку чи підписів у трьох формах: у формі відмови від дачі

¹ Див.: Циркаль В. Одержання деяких видів зразків для експертного дослідження з участю спеціалістів // Право України. – 2003. – № 2. – С. 127.

зразків почерку й підписів; у формі перекручування нею свого почерку; у формі надання помилкової інформації про незнання нею транскрипції підпису конкретної людини, у разі підозри, що цей підпис виконаний підозрюваним від його імені. У цьому випадку якісний добір зразків почерку й підписів може бути визначено не тільки дотриманням правил технології їхнього одержання, а й застосуванням тактичних прийомів з подолання зазначених форм протидії¹. 5% слідчих вважають припустимим отримання зразків шляхом проведення обшуків.

Аналіз судово-слідчої практики у кримінальних провадженнях про шахрайства, коли предметом злочину виступав автотранспортний засіб, свідчить, що злочинці з метою приховання факту злочину удаються до фальсифікації номерних клейм, вузлів та агрегатів автомобілів. При цьому для зміни первинного змісту номеру використовують такі сучасні способи: вирізання номерної площадки та вставка на це місце пластини з іншим номером; попереднє видалення за допомогою абразивних речовин первинного та набивання іншого номеру; попереднє продавлювання номерної площадки та нанесення на її лицьову сторону шару іншого металу з наступним набиванням фальшивого номеру.

Криміналістичне дослідження механічних пошкоджень на елементах схованок транспортних засобів може дати важливу інформацію. У нагоді можуть бути можливості одорологічної експертизи. Таким чином, у випадках вчинення шахрайства, де у якості предмета фігурує транспортний засіб, використання можливостей криміналістичних експертиз сприяє встановленню важливих фактів та обставин, що мають значення для кримінального провадження.

В криміналістичній практиці задачі ототожнення людини за ознаками зовнішності виникають досить часто. В залежності від обставин кримінального провадження для їх вирішення застосовуються як окремі слідчі дії (впізнання особи очевидцями події), так і шляхом призначення експертизи з метою ідентифікації особи за ознаками зовнішності. Цей окремий вид ідентифікаційних досліджень, який у літературі називається ще фотопортретною експертизою, полягає в аналізі й порівнянні зовнішніх прикмет особи та їхнього відображення на фотографічних знімках із застосуванням спеціальних методик зіставлення, суміщення, графічного моделювання і розрахунків

¹ Див.: Качурін С. Одержання зразків для експертного дослідження: проблеми теоретичного та практичного характеру // Право України. – 2004. – № 1. – С. 115-118.

взасморозташування ознак обличчя. Метою цих досліджень є визначення тотожності конкретної особи, зображеної на представлених досліджуваних об'єктах – фотознімках.

Фотопортретна експертиза призначається в ситуаціях, коли органи розслідування або суд не мають можливості іншим шляхом достовірно встановити особу, наприклад, підозрюваного, розшуку злочинців, факт належності документів, що засвідчують особу, їхньому власникові та інших фактичних обставин, які мають суттєве значення при розслідуванні злочинів. Об'єктами фотопортретної експертизи є фотознімки та їх репродукції, на яких об'єктивно зафіксовані портрети ототожнюваної особи. Це можуть бути фотознімки особи в документах (в паспорті, посвідченні водія тощо), фотознімки в поліграфічній продукції, аматорські та професійні художні знімки, представлені свідками чи вилучені при проведенні слідчих дій. Разом з фотопортретами, що підлягають дослідженню, на експертизу надаються порівняльні зразки. Найпридатнішими для встановлення тотожності особи є фотознімки, виготовлені з додержанням правил сигналетичної (розпізнавальної) фотографії, а за їх відсутності використовуються також поширені в побуті аматорські чорно-білі та кольорові знімки. В якості об'єктів дослідження на фотопортретну експертизу досить часто направляють зображення людини, отримані за допомогою фотороботу, малювання, ліплення та інше. Але ці зображення за своїм походженням є суб'єктивними і результати експертного дослідження таких об'єктів не можуть мати доказового значення.

При оцінці висновку експертизи звертається увага на повноту проведених досліджень, достатність встановлених ознак для формулювання висновку, в тому числі, встановлення особливих ознак особи та інше. Як правило, ймовірні висновки формулюються у випадках, коли якість досліджуваних фотопортретів або порівняльних зразків недостатня для їх дослідження у повному обсязі.

Судова експертиза є найбільш кваліфікованою, але не єдиною формою використання спеціальних знань у кримінальному процесі, в тому числі на початковому етапі розслідування. Але питання використання інших форм спеціальних знань законом врегульовані не так досконало. Таким чином, слід констатувати наявність серйозної проблеми використання спеціальних знань, та, насамперед, судової експертизи, вирішення якої відноситься як до сфери законодавчого врегулювання, так і практичної діяльності правоохоронних органів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абраменкова В.С. Некоторые вопросы тактики и психологии допроса обвиняемого по существу обвинения // Сибирский юридический вестник. – 2001. – № 4. – С. 10-22.
2. Анісімов Г.М. Зловживання довірою як спосіб вчинення злочину: поняття і кримінально-правове значення: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Національна юридична академія ім. Я. Мудрого. – Х., 2003. – 233 с.
3. Анненков С.И. Криминалистическая характеристика способов совершения мошенничества // Теория и практика криминалистики и судебной экспертизы. – Саратов. – 1982. – № 4. – С. 50-56.
4. Антонюк Н.О. Кримінальна відповідальність за заподіяння майнової шкоди шляхом обману або зловживання довірою // Дис. ... канд. юрид. наук. – Львівський національний університет ім. І. Франка. – Львів, 2006. – 219 с.
5. Артамонов И.И., Порубов Н.И. Советская криминалистика: Учебное пособие / Под ред. А.В. Дулова. – Минск: Вышэйшая школа, 1977. – 410 с.
6. Баев О.Я. Методические основы расследования отдельных видов преступлений // Расследование отдельных видов преступлений / Под ред. О.Я. Баева. – Воронеж, 1986. – 386 с.
7. Баев О. Я. Тактика следственных действий: Учеб. пособ. – Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1992. – 208 с.
8. Басай В.Д. Криміналістична одорологія (теоретичні, правові і методичні основи): Монографія. – Івано-Франківськ: ВПТ "Вік", 2003. – 502 с.
9. Басалаев А.Н., Гуняев В.А. Криминалистическая характеристика преступлений // Методика расследования преступлений (общие положения). – М., 1976. – 128 с.
10. Басиста І.В. Особливості проведення пред'явлення для в'їзнення поза візуальним спостереженням особи // Наукові записки.

Юридичні науки. Том 38. – К.: Видавничий дім "Киево-Могилянська академія", 2005. – С.16-17.

11. Бахін В.П., Весельський В.К. Тактика допиту: Навчальний посібник. – К.: НВТ "Правник", 1997. – 64 с.

12. Бахін В.П. Допрос на предварительном следствии (уголовно-процессуальные и криминалистические вопросы) / В.П. Бахин, М.Ч. Когамов, Н.С. Карпов. – Алматы: Оркеннет, 1999. – 186 с.

13. Бахін В.П., Карпов Н.С. Некоторые аспекты изучения практики борьбы с преступностью. – К., 2002. – 456 с.

14. Бахін В. П., Кузьмичев В. С., Лукьянчиков Е. Д. Тактика использования внезапности в раскрытии преступлений органами внутренних дел. – К.: НИ и РИО КВШ им. Ф.Э. Держинского, 1990. – 56 с.

15. Бахрах Д.Н. Административное право России: Учебник для вузов. – М.: Норма, 2000. – 640 с.

16. Белкин А.Р. Теория доказывания. Научно-методическое пособие. – М.: Издательство НОРМА, 2000. – 429 с.

17. Белкин Р.С. Ведется расследование. – М.: Советская Россия, 1976. – 222 с.

18. Белкин Р.С. Криминалістика: проблеми, тенденції, перспективи. От теории – к практике. – М.: Юрид. лит., 1988. – 304 с.

19. Белкин Р.С. Курс советской криминалистики. Криминалистические средства, приемы, рекомендации. В 3 т. – Т. 3. – М., 1979. – 280 с.

20. Белкин Р.С. Очерки криминалистической тактики. – Волгоград: ВСШ МВД РФ, 1993. – 200 с.

21. Белкин Р.С., Винберг А.И. Криминалістика и доказывание – М.: Юридическая литература, 1969. – 216 с.

22. Белкин Р.С., Лифшиц Е. М. Тактика следственных действий. – М.: Новый юрист, 1997. – 110 с.

23. Борзенков Н.Г. Ответственность за мошенничество (вопросы квалификации). – М.: Юридическая литература, 1971. – 168 с.

24. Букаев Н.М. Тактика и методика расследования мошенничества: Дис. ... канд. юрид. наук. – К., 1989. – 170 с.

25. Бюлетень законодавства і юридичної практики України. Постанова Пленуму Верховного Суду України в кримінальних та цивільних справах. – К., 1995. – № 1.

26. В Москве раскрыты крупные аферы в турбизнесе // Обозреватель. – 2004. – 17 июня.

27. Валласк Е.В. Криминалистическая характеристика и программы расследования хищения путем мошенничества с использованием ценных бумаг: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: Санкт-Петербургский юридический институт. – СПб., 2006. – 26 с.
28. Васильев А.Н., Мудьюгин Г.Н., Якубович Н.А. Планирование расследования преступления. – М.: Госюриздат, 1957. – 199 с.
29. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ "Перун", 2003. – 1440 с.
30. Весельський В.К. Сучасні проблеми допиту (процесуальні, організаційні і тактичні аспекти): Монографія. – К.: НВТ "Травник" – НАВСУ, 1999. – 150 с.
31. Видонов Л.Г. Типовые версии по делам об убийствах: Справоч. пособ. – Горький: Прокуратура СССР, Всесоюзный институт по изучению причин и разработке мер предупреждения преступности, ДСП, 1981. – 55 с.
32. Волженкин Б.В. Мошенничество. – СПб, 1998. – 36 с.
33. Волобуев А.Ф. Научные основы комплексной методики расследования корыстных преступлений в сфере предпринимательства. Автореф. дис... д.ю.н. / Нац. юрид. академия Украины им. Я. Мудрого. – Харьков, 2002. – 43 с.
34. Волобуев А.Ф. Проблеми методики розслідування розкрадань майна в сфері підприємництва. – Х.: Вид-во Ун-ту внутр. справ, 2000. – 336 с.
35. Ворошилин Е.В. Некоторые вопросы уголовной ответственности за посягательства на личную собственность в законодательстве СССР и ГДР (сравнительный анализ) // Задачи и средства уголовно-правовой охраны социалистических общественных отношений: Сб. науч. тр. / Отв. ред. В.А. Гельфер. – М.: ВЮЗИ, 1983. – 152 с.
36. Ворошилин Е. Предмет преступления при мошенничестве // Социалистическая законность. – 1976. – № 9. – С. 58-62.
37. Гаврилин Ю.В. Криминалистическая тактика и методика расследования отдельных видов преступлений в определениях и схемах: Учебное пособие. – М.: Книжный мир, 2004. – 332 с.
38. Гаухман Л.Д., Максимов С.В. Ответственность за преступления против собственности. – М.: ЮрИнфоР, 1997. – 320 с.
39. Герасимов И.Ф. Криминалистические характеристики преступлений в структуре частных методик // Криминалистические ха-

рактики в методике расследования преступлений: Межвуз. сб. науч. тр. – Свердловск: УРГУ, 1978. – № 69. – С. 5-11.

40. Глазырин Ф.В. Изучение личности обвиняемого и тактика следственных действий. – Свердловск: СЮИ, 1973 – 120 с.

41. Головин А.Ю. Криминалистическая систематика: Монография. / Под общ. ред. Н.П. Яблокова. – М.: Изд-во "ЛексЭст", 2002. – 335 с.

42. Голунский С.А. Об оценке доказательств в советском уголовном процессе // Советское государство и право. – 1955. – № 7. – С. 70-79.

43. Громов В.И. Предварительное расследование по уголовным делам. Руководство для органов расследования. – М., 1930. – С. 211-218.

44. Гросс Г. Руководство для судебных следователей как система криминалистики. – М.: ЛексЭст, 2002. – 1088 с.

45. Густов Г.А. Понятие и виды криминалистической характеристики // Криминалистическая характеристика преступлений. – М., 1984. – С. 42-48.

46. Денисюк С.Ф., Шепитько В.Ю. Обыск в системе следственных действий (тактико-криминалистические проблемы): Науч.-практ. пособ. – Х.: Консум, 1999. – 156 с.

47. Дерябина-Чистякова Е.Н. Методика расследования мошенничества в сфере денежного обращения, кредита и банковской деятельности: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук / 12.00.09. – М.: Московский университет, 2006. – 23 с.

48. Дулов А.В. Основы разработки методов расследования хищений социалистической собственности // Методика расследования преступлений (общие положения). – М., 1976. – 46 с.

49. Душина Е.А. Особенности отношения ко лжи современных школьников: Автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.11 / Институт молодежи. – М., 2000. – 16 с.

50. Егерев И.М. Тактико-психологические основы предъявления для опознания лиц по признакам внешности: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Иркутск: Байкальский государственный университет экономики и права, 2006. – 26 с.

51. Экспертизы у судовій практиці / За заг. ред. В.Г. Гончаренка. – К.: Юрінком Інтер, 2005. – 386 с.

52. Експрес-інформація про стан злочинності на території України за 12 місяців 2001 року. – К.: Управління оперативної інформації МВС України, 2002. – 67 с.

53. Еникеев М.И. Общая и юридическая психология (в двух частях): Учебник. Ч. II. – М.: Юридическая литература, 1996. – 560 с.

54. Ефимова Л. Правовые аспекты безналичных денег // Закон. – 1997. – № 1. – С. 97-103.

55. Журавель В., Великанов С. Слідчі ситуації в методиці розслідування легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом // Вісник Академії правових наук України. – 2004. – № 4 (39). – С. 170-177.

56. Зав'ялов С.М. Спосіб вивчення злочину: сучасні проблеми вивчення та використання у боротьбі зі злочинністю: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: НАВСУ. – К., 2005. – 20 с.

57. Закон України "Про цінні папери і фондову біржу" від 23 лютого 2006 року № 3480-IV// Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 31. – Ст. 268.

58. Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України в кримінальних справах. – Х.: Одиссей, 2000. – 448 с.

59. Зернов С.И., Самолаева Е.Ю. К вопросу о процессуальной регламентации и тактике предъявления для опознания в суде // Вестник Воронежского колледжа Минюста России. – Воронеж: Центрально-Черноземное изд-во, 2003. – № 1. – С. 54-61.

60. Знаков В.В. Психология понимания правды. – СПб.: Алетейя, 1999. – 281 с.

61. Зорин Г.А. Руководство по тактике допроса: Учеб.-практ. пособие. – М.: ООО Изд-во "Юрлитинформ", 2001. – 320 с.

62. Зорин Г.А. Теоретические основы криминалистики. – Минск: Амалфей, 2001. – 608 с.

63. Зуйков Г. Г. Криминалистическое учение о способе совершения преступления: Дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09. – М., 1970. – 210 с.

64. Іщенко А.В., Красюк І.П., Матвієнко В.В. Проблеми криміналістичного забезпечення розслідування злочинів. – К.: НАВСУ, 2002. – 212 с.

65. Каминский М.К. Взаимодействие, отражение, информация // Теория криминалистической идентификации, дифференциации и

дидактические вопросы специальной подготовки сотрудников аппаратов БХСС. – Горький, 1980. – 115 с.

66. Каптерев П.Ф. О природе детей: Избранное. – М.: ИД Карапуз, 2005. – 288 с.

67. Карпец И.И. Проблема преступности. – М.: Юрид. лит-ра, 1969. – 167 с.

68. Качурін С. Одержання зразків для експертного дослідження: проблеми теоретичного та практичного характеру // Право України. – 2004. – №1. – С. 115-118.

69. Клепицкий И.А. "Имущественные преступления (сравнительно-правовой аспект)" // Законодательство. – 2000. – № 1, 2. – Январь.

70. Клепицкий И.А. Недвижимость как предмет хищения и вымогательства // Государство и право. – 2000. – № 12. – С. 11-19.

71. Клочков В.В., Образцов В.А. Преступление как объект криминалистического познания // Вопросы борьбы с преступностью. – Вып. 42. – М., 1985. – С. 48-49.

72. Коваленко В.В. Тактичні особливості призначення судових експертиз із залученням спеціаліста // Вісник Луганської академії внутрішніх справ МВС ім. 10-річчя незалежності України. Випуск 1. – Луганськ: РВВ ЛАВС, 2004. – С. 139-148.

73. Колдин В.Я. Идентификация при производстве криминалистических экспертиз. – М.: Госюриздат, 1957. – 152 с.

74. Колесниченко А.Н. Криминалистическая характеристика преступлений: Учебное пособие – Харьков: Юрид. ин-т, 1985. – 93 с.

75. Колесниченко А. Н. Научные и правовые основы расследования отдельных видов преступлений: Дисс. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09. – Харьков, 1967. – 369 с.

76. Колесниченко А.Н. Общие положения методики расследования отдельных видов преступлений / А.Н. Колесниченко, В.Е. Ковалова. – Харьков, 1976. – 92 с.

77. Колмаков В. П. Сущность и задачи идентификации личности в советской криминалистике // Ученые записки Харьковского юридического института. – 1955. – Вып. 6. – С. 97-110.

78. Комиссаров В. Предъявление для опознания // Законность. – 1994. – № 9. – С. 33-35.

79. Комиссаров В., Гаврилов М., Иванов А. Обыск с извлечением компьютерной информации (при расследовании преступлений

в сфере компьютерной информации) // Законность. – 1999. – № 3. – С. 12-15.

80. Комментарий к Уголовному Кодексу Российской Федерации / Под ред. В.И. Радченко, Науч. ред. А.С. Михлин. – М.: Спарк, 2000. – 862 с.

81. Комментарий к Уголовному Кодексу Российской Федерации // Под общ. ред. Ю.И. Скуратова, В.М. Лебедева. – М.: Инфра-М – Норма, 1996. – 403 с.

82. Конституція України, прийнята 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР, зі змінами і доп., внесеними Законом України від 8 грудня 2004 р. № 2222-IV // Відомості Верховної Ради. – 1996. – № 30. – Ст. 141; Відомості Верховної Ради. – 2005. – № 2. – Ст. 44.

83. Коновалова В.Е. Допрос: тактика и психология. – Х.: Консум, 1999. – 157 с.

84. Коновалова В.Е. Методика расследования убийств, совершенных организованными группами // Правові проблеми боротьби зі злочинністю. Книга 2. – Х.: Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2002. – С. 82-105.

85. Коновалова В.О. Вбивство: мистецтво розслідування. Монографія. – Х.: Факт, 2001. – 311 с.

86. Коновалова В.Е., Шепитько В.Ю. Криминалистическая тактика: теории и тенденции: Учеб. пособ. – Х.: Гриф, 1997. – 256 с.

87. Коржанский Н.И. Объект и предмет уголовно-правовой охраны. – М.: Академия МВД СССР, 1980. – 248 с.

88. Корягина О.В., Годунов О.И. Использование лицом своего служебного положения как квалифицирующий признак хищения // Юридическая техника и проблемы дифференциации ответственности в уголовном праве и процессе. – Ярославль, 1999. – С. 51-55.

89. Кочаров Г.И. Опознание на предварительном следствии. Пособие для следователей. – М.: Госюриздат, 1955. – 83 с.

90. Красюк И. Криминалисты упоминаются еще в Библии // Киевский телеграф. – 2003. – №197. – С. 8.

91. Краткий психологический словарь / Сост. Л.А. Карпенко. Под общей ред. А.Б. Петровского, М.Г. Ярошевского – М.: Политиздат, 1985. – 431 с.

92. Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар / Заг. ред. В.Т. Маляренка, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. Акад.

прав. наук України, Національна академія ім. Я. Мудрого. – Х.: ТОВ "Одіссей", 2004. – 1152 с.

93. Кримінальний кодекс України: Науково-практичний коментар / Заг. ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – К.: Концерн "Видавничий Дім "Ін Юре", 2003. – 1196 с.

94. Криміналістика / Под ред. Б.А. Викторова, Р.С. Белкина. – М.: Юрид. лит., 1976. – 552 с.

95. Криміналістика / Под ред. В.А. Образцова. – М.: Юристь, 1997. – 758 с.

96. Криміналістика / Под ред. И.Ф. Герасимова, Л.Я. Драпкина. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – 528 с.

97. Криміналістика / Под ред. Н.П. Яблокова. – М.: БЕК, 1996. – 687 с.

98. Криміналістика. Учебник для вузов / Т.В. Аверьянова, Р.С. Белкин, Ю.Г. Корухов и др.; Под ред. Р.С. Белкина. – М.: Изд. группа НОРМА-ИНФРА М, 1999. – 990 с.

99. Криміналістика: Учеб. пособие / Под ред. А.В. Дулова. – Мн.: НКФ "Экоперспектива", 1996. – 415 с.

100. Криміналістика: Учебник для вузов / Под ред. А.Ф. Вольнского. – М.: Закон и право, ЮНИТИ-ДАНА, 2000. – 615 с.

101. Криміналістика, Криміналістична тактика і методика розслідування злочинів: Підручник для студентів юрид. вузів і фак. / За ред. В.Ю. Шепітька. – Х.: Право, 1998. – 376 с.

102. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар / За загальною редакцією професорів В.Г. Гончаренка, В.Т. Нора, М.Є. Шумила. – К.: Юстініан, 2012. – 1224 с.

103. Кримінальний процесуальний кодекс України. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Кримінального процесуального кодексу України». – Х.: Одіссей, 2012. – 360 с.

104. Крылов В.Г. Некоторые направления организованной преступности в СССР // Проблемы борьбы с организованной преступностью: Сб. тр. – М., 1990. – С. 31-36.

105. Кузьмічов В.С. Криміналістика: Навчальний посібник / В.С. Кузьмічов, Г.І. Прокопенко; За заг. ред. В.Г. Гончаренка, Є.М. Моїсєєва. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – 368 с.

106. Курман О.В. Методика розслідування шахрайства з фінансовими ресурсами. Автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Нац. юрид. академія України ім. Я. Мудрого. – Х., 2002. – 17 с.

107. Курс советского уголовного права: В 6 т. Т.4. Особенная часть. Государственные преступления против социалистической собственности / Под ред. А.А. Пионтковского, В.Д. Меньшагина. – М.: Наука, 1970. – 432 с.

108. Ларичев В.Д. Мошенничество. – 2-е изд., испр. – М.: АО "Центр ЮрИнфоР", 2002. – 61 с.

109. Ларичев В.Д. Мошенничество в сфере страхования: Предупреждение. Выявление. Расследование. – М.: ФБК-ПРЕСС, 1998. – 160 с.

110. Леви А.А., Михайлов А.И. Обыск: Справочник. – М.: Изд-во Всесоюз. ин-та по изуч. причин и разраб. мер предупред. преступ., 1983. – 95 с.

111. Лимонов В.Н. Уголовно-правовая и криминологическая характеристика мошенничества: Автореф. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. – М., 1998. – 24 с.

112. Лисицын В. И враги не узнают // Юридическая практика. – 2000. – № 10 (116). – 9 марта.

113. Лисодед О. В. Кримінологічні проблеми шахрайства: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Національна юридична академія України. – Х., 1999. – 16 с.

114. Лук'янчиков Б.Є., Лук'янчиков Є.Д. Поняття і види криміналістичної інформації // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України: Наук.-практ. журнал. – 2000. – №1. – С. 72-78.

115. Лущечкина М.А. О направлениях, задачах и о понятии криминалистического изучения личности // Вестник МГУ. Серия 11. Право. – 1999. – № 3. – С. 41-49.

116. Лысенко В.В. Расследование вымогательства: Учеб.-практ. пособ. – Х.: Ун-т внутр. дел, 1996. – 155 с.

117. Лысенко В.В. Некоторые вопросы использования специальных познаний при расследовании уклонений от уплаты налогов // Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих учених: Матер. наук. конф. молодих учених УВС. – Х., 1996. – № 1. – С. 95-98.

118. Матвієнко В.В. Криміналістичне забезпечення методики розслідування злочинів: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. – К., 1999. – 248 с.

119. Матусовский Г.А. Экономические преступления: криминалистический анализ. – Х.: Консум, 1999. – 480 с.

120. Малонин Ю.И. Функциональный портрет человека и его содержание / Ю.И. Малонин // Вопросы теории и методов следственной работы. – Иркутск, 1988. – С. 73-79.

121. Митричев С.П. К вопросу о содержании и видах судебной идентификации // Криминалистика и судебная экспертиза. – Киев, 1973. – Вып. 10. – С. 160-161.

122. Михайлов К.В. Злоупотребление доверием как признак преступлений против собственности (уголовно-правовые и криминологические аспекты): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Челябинский юридический институт МВД РФ. – Челябинск, 2000. – 23 с.

123. Михальчук А. Е. Тактические комбинации при проведении следственных действий. – Саратов: Издательство Саратов. ун-та, 1991. – 128 с.

124. Моисеев Н.А. Криминалистическое обеспечение предъявления личности для опознания при расследовании преступлений: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – М.: Академия управления МВД России, 2006. – 24 с.

125. Мойсеева О. Віктимність неповнолітніх як психолого-правова проблема // Право України. – 2000. – № 7. – С. 99-100, 116.

126. Мозолин В.П. Право собственности в РФ в период перехода к рыночной экономике. – М., 1992. – 176 с.

127. Навроцький В.О. Кримінальне право України. Особлива частина: Курс лекцій. – К.: Т-во "Знання", КОО, 2000. – 771 с.

128. Надьон О. Жіноча злочинність: деякі особливості розслідування справ // Право України. – 2003. – № 9. – С. 79-84.

129. Наказ МВС України №682 від 30 серпня 1999 року (про діяльність експертно-криміналістичної служби МВС України). – К., 1999. – 16 с.

130. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. – 2-е вид., переробл. та доп. / Відп. ред. С.С. Яценко. – К.: А.С.К., 2002. – 968 с.

131. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. Особлива частина / За заг. ред. М.О. Потєбенька, В.Г. Гончаренка. – К.: Форум, 2001 – 941 с.

132. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. – 3-є вид., переробл. та доп. / За ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. – К.: Атіка, 2004. – 1056 с.

133. Нафиев С.Х., Хамидуллина Г.Р. Экономические преступления. Судебно-бухгалтерская экспертиза как метод предупреждения экономической преступности.: Учебное пособие. – М.: Экзамен, 2003. – 192 с.

134. Ненахова Е.Д. Судебная экспертиза в стадии возбуждения уголовного дела: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Караганда: Карагандинский гос.ун-т им. Е.А. Букетова, 2007. – 22 с.

135. Нікітенко С.В. Профілактика корисливих та корисливо-насильних злочинів, скоєних жінками на тлі наркоманії: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / НУВС. – Х., 2004. – 214 с.

136. Никифоров Б.С. Борьба с мошенническими посягательствами на социалистическую и личную собственность по советскому уголовному праву. – М.: Изд-во АН СССР, 1952. – 180 с.

137. Никифоров Б.С. Уголовно-правовая охрана личной собственности в СССР / Б.С.Никифоров; Отв. ред. С.В. Бакшеев; Академия наук СССР. Институт права. – М.: Изд-во АН СССР, 1954. – 157 с.

138. Никифоров Б.С. Уголовное законодательство республики Индия: очерк. – М.: Госгориздат, 1958. – 217 с.

139. Новик В.В. Способ совершения преступления. Уголовно-правовой и криминалистический аспекты. – СПб., 2002. – 64 с.

140. Облаков А.Ф. Некоторые вопросы теории и практики задержания лиц, подозреваемых в совершении преступления // Проблемы предварительного следствия и расследования преступления в деятельности ОВД. – Хабаровск.: Хабар. ВШМ СССР, 1989. – С. 65-72.

141. Падва Г. П. Участие защитника в доказывании по новому уголовно-процессуальному законодательству. Практическое пособие. – М.: Юристъ, 2004. – 159 с.

142. Пазинич Т.А. Криміналістична характеристика шахрайств та основні положення їх розслідування: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. – Х.: ХНУВС, 2006. – 215 с.

143. Панов Н.И. Способ совершения преступления и уголовная ответственность. – Х.: Вища школа, 1982. – 26 с.

144. Патрушева Т.В. Проблемы применения компьютерных средств при исследовании папиллярных узоров: Автореф. дис. ...

канд. юрид. наук. – Тюмень: Юридический институт Дальневосточного университета, 2006. – 20 с.

145. Переверза О. Особливості тактики допиту особи, яка дає завідомо неправдиві показання, з участю захисника у процесі з моменту затримання // *Право України*. – 2002. – № 10. – С. 50-53.

146. Переверза О. Подолання завідомо неправдивих показань допитуваного за допомогою експертиз у ході досудового слідства // *Право України*. – 2002. – № 12. – С. 75-77.

147. Переверза Е. Преодоление заведомой лжи допрашиваемого в ходе некоторых следственных действий в суде: теория и практика // *Закон и жизнь*. – 2005. – № 1 (158). – С. 37-39.

148. Пилипчук С. Криміналістична характеристика незаконної приватизації майна // *Право України*. – 2003. – № 5. – С. 134-139.

149. Постанова Пленуму Верховного Суду України № 7 від 25.09.1981 "Про практику застосування судами України законодавства у справах про розкрадання державного та колективного майна" (Із останніми змінами, внесеними згідно з постановою Пленуму Верховного Суду України № 12 від 03.12.1997) // *Бюлетень законодавства та юридичної практики України*. – 1993. – № 6.

150. Постанова Пленуму Верховного Суду України від 24.06. 1983 року № 3 "Про практику застосування судами України законодавства в правах про розкрадання продовольчих товарів, їх втрату і псування в системі державної торгівлі та споживчої кооперації" (Із останніми змінами, внесеними згідно з постановою Пленуму Верховного Суду України № 12 від 03.12.1997) // *Бюлетень законодавства та юридичної практики України*. – 1998. – № 6.

151. Постанова Пленуму Верховного Суду України № 12 від 25 грудня 1992 р. "Про судову практику в справах про корисливі злочини проти приватної власності" // *Бюлетень законодавства та юридичної практики України*. – К., 1995. – № 1.

152. Постанова Правління НБУ від 18.12.1998 р. №527 "Інструкція про відкриття банками рахунків у національній чи іноземній валюті" // *Офіційний вісник України*. – 1999. – № 1. – Ст. 23.

153. Поташник Д.П. Криминалистическая экспертиза документов и ее роль в судебном доказывании // *Вестник Московского университета. Серия II. Право*. – 2000. – № 3. – С.15-32.

154. Потудинский В.П. Особенности тактики допроса потерпевших, подозреваемых и обвиняемых по делам о хищениях скота

// Труды юридического факультета Северо-Кавказского ГТУ: Сборник научных трудов. Выпуск 2. – Ставрополь: СевКавГТУ, 2004. – 216 с.

155. Присяжнюк Т. Передумови формування інституту потерпілого у кримінальному праві України // Право України. – 2005. – № 7. – С. 65-68.

156. Противинский Л. Предъявление для опознания на предварительном следствии: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – М., 1969. – 16 с.

157. Развитие советского гражданского права на современном этапе / Отв. ред. В.П. Мозолин. – М., 1986. – 155 с.

158. Ривкин К. Е. Уголовная ответственность за хищения кредитных средств // Гражданин и право. – 2001. – № 4. – С. 22 – 25.

159. Романов С. Ю. Обман як спосіб злочинної діяльності: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Харківський університет внутрішніх справ МВС України. – Х., 1998. – 16 с.

160. Романок Б. Призначення судової експертизи на досудовому слідстві: деякі проблемні питання // Право України. – 2003. – № 3. – С. 86–91;

161. Российское уголовное право. Особенная часть: Учебник / Под ред. М.П. Журавлева, С.И. Никулина. – М.: Спарк, 1998. – 495 с.

162. Руководство по расследованию преступлений: Учебное пособие / Под рук. А.В. Гриненко. – М.: Издательство НОРМА (Издательская группа НОРМА-ИНФРА М), 2002. – С. 497-498.

163. Сабитов Р. А. Обман как средство совершения преступления. – Омск: НИиРИО, 1980. – 179 с.

164. Салімонов І.М. Кримінальна відповідальність за обман покупців та замовників: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / ЗЮІ МВС України. – З., 2004. – 230 с.

165. Салтевський М.В. Криміналістика: Навч.-довідк. посібник. – К.: НВП "Правник", 1996. – 159 с.

166. Салтевский М.В., Лукашевич В.Г. Микрообъекты и запаховые следы // Специализированный курс криминалистики для слушателей вузов МВД, обучающихся на базе среднего специального образования: Учебник. – К.: НИРИО КВШ МВД СССР, 1987. – С. 130-145.

167. Самошина Э.Г. Вопросы теории и практики предъявления для опознания на предварительном следствии. – М.: Издательство Московского университета, 1976. – 90 с.

168. Сахаров А.Б. О личности преступника и причинах преступности в СССР. – М.: Госюриздат, 1961. – 279 с.
169. Сегай М.Я. Методология судебной идентификации: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. – К., 1970. – 18 с.
170. Сегодня. – 1999. – 1 окт. – С. 6.
171. Селиванов Н.А. Криминалистическая характеристика преступлений и следственные ситуации в методике расследования // Социалистическая законность. – 1977. – № 2. – С. 56-59.
172. Сизоненко А. Відеозв'язок як засіб проведення слідчих дій за межами України // Право України. – 2003. – № 3. – С. 96-99.
173. Синенько С.А. Участие потерпевшего в расследовании преступлений. Уголовно-процессуальное и криминалистическое исследование: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Владивосток: Дальневосточный государственный университет. – 2001. – 25 с.
174. Синигибский И. А. Разграничение понятий обмана и злоупотребления доверием в действующем уголовном законодательстве // Некоторые вопросы эффективности уголовного законодательства: Науч. тр. Уральского гос. ун-та и Свердловского юрид. ин-та. – Вып. 49. – Свердловск, 1976. – С. 123-131.
175. Смаглюк О.В. Шахрайство за Кримінальним Кодексом України 2001 року: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / НАВСУ. – К., 2003. – 179 с.
176. Снетков В.А. Портретная криминалистическая идентификация // Криминалистика на службе следствия. – Вильнюс, 1976. – 67 с.
177. Советская криминалистика. Методика расследования отдельных видов преступлений / В.К. Лисиченко, В.И. Гончаренко, М.В. Салтевский и др.: Под ред. В.К. Лисиченко. – К.: Вища школа, 1988. – 405 с.
178. Советское гражданское право / Под ред. проф. О.А. Красавчикова. – М.: Высшая школа, 1985. – 533 с.
179. Сорокотягин Н. И. Специальные знания в советском уголовном процессе // Социалистическая законность. – 1980. – № 8. – С. 22-27.
180. Старовойтов В.И., Сулимов К.Т., Гриценко В.В. Залаховые следы участников происшествия: обнаружение, сбор, организация исследования. Методические рекомендации. М.: ЭКЦ МВД России, 1993. – 33 с.

181. Степаненко Д.А. Проблемы теории и практики криминалистической идентификации: Автореф. дис. ... докт. юрид. наук. – Иркутск: Байкальский государственный университет экономики и права, 2006. – 54 с.

182. Степанов В.В. Научные и правовые основы тактики предъявления для опознания при расследовании преступлений / В.В. Степанов, Ю.Н. Михайлова. – Саратов, 2003. – 212 с.

183. Танасевич В.Г., Образцов В.А. О криминалистической характеристике преступлений // Вопросы борьбы с преступностью. – М., 1976. – Вып. 25. – С. 94-104.

184. Теория познания. В 4 т. Т. 2: Социально-культурная природа познания / Под ред. В.А. Лекторского, Т.И. Ойзермана. – М, 1995. – 430 с.

185. Тишкевич И.С., Тишкевич С.И. Квалификация хищений имущества. – Минск: Препринт, 1996. – 144 с.

186. Уголовное право. Особенная часть: Учебник / Под ред. Н.И. Ветрова, Ю.И. Ляпунова. – М.: Новый юрист, 1998. – 767 с.

187. Уголовное право Российской Федерации: Особенная часть: Учебник / Отв. ред. Б.В. Здравомыслов. – М.: Юристъ, 1996. – 559 с.

188. Уголовное право. Особенная часть: Учебник для вузов / Отв. ред. И.Я. Козаченко, З.А. Незнамова, Г.П. Новоселов. – М.: Норма, 2001. – 768 с.

189. Уголовный кодекс Украины. – Х.: ООО "Одиссей", 2001. – 256 с.

190. Успенский А. О недостатках определений некоторых форм хищений в новом УК // Законность. – 1997. – № 2. – С. 33-36.

191. Федоренко А. Ю. К вопросу об общественной опасности противодействия раскрытию и расследованию преступлений // Проблемы борьбы с преступностью в Центральном Федеральном округе Российской Федерации: Материалы научно-практической конференции (28-29 ноября 2001 г., Брянск). Часть 2. – Брянск: ЮИ МВД РФ, 2001. – С. 382-385.

192. Филонов Л.Б. Психологические способы изучения личности обвиняемого. Учебное пособие. – М.: Изд-во Акад. МВД СССР, 1983. – 80 с.

193. Филонов Л.Б. Тренинги делового общения сотрудников органов внутренних дел с различными категориями граждан. Выпуск 13-14. – М.: Изд-во Ассоц. проф. образования, 1992. – 77 с.

194. Хейдемс М. Пространственный фактор в межличностных отношениях // Человек, среда, пространство: исследования по психологическим проблемам пространственно-предметной среды. – Тарту: Изд-во Тартуского ун-та, 1979. – С. 21-26.

195. Хірсін А.В. Криміналістичне забезпечення розслідування корисливо-насильницької організованої злочинної діяльності: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Акад. адвокатури України. – К., 2006. – 291 с.

196. Цветков П.П. Предъявление для опознания в советском уголовном процессе. – Л., 1962. – С. 10-15.

197. Циркаль В. Одержання деяких видів зразків для експертного дослідження з участю спеціалістів // Право України. – 2003. – № 2. – С. 127-130.

198. Циркаль В.В. Участие специалистов в подготовке к проведению следственных действий //Криминалистика и судебная экспертиза. Выпуск 17. – К.: Вища школа, 1978. – С. 44-49.

199. Центров Е.Е. Криминалистическое учение о потерпевшем. – М.: Изд-во Московского университета, 1988. – 160 с.

200. Цивільне право України: Підручник: У 2-х кн. / Д.В. Боброва, О.В. Дзера, А.С. Довгерт та ін.; За ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнєцової. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – 864 с.

201. Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар: У 2 ч. / За заг. ред. Я.М. Шевченко. – К.: Концерн "Видавничий дім "Ін Юре", 2004. – Ч. 1. – 689 с.

202. Черечукіна Л. Впізнання особи поза візуальним спостереженням: кримінально-процесуальний і криміналістичний аспекти // Право України. – 2003. – № 10. – С. 75-77.

203. Черенков А.М. Криминалистическое исследование малообъемных записей с целью розыска и установления преступника. Дис. ... канд. юрид. наук. – М.: Юридический институт МВД РФ, 1993. – 479 с.

204. Чорний А. Розслідування вбивств, вчинених з метою заволодіння житлом потерпілого: початковий етап // Право України. – 2001. – № 8. – С. 76-77.

205. Шаповалова Л. Підстави визнання юридичної особи потерпілим у кримінальному процесі // Право України. – 2000. – № 1. – С. 95-96.

206. Щербак Н. Благотворительность: особенности налогообложения и учета // Бухгалтерия. – 2002. – № 11/2 (478). – 21 марта. – С. 16.
207. Эйсман А.А. Заключение эксперта: структура и научное обоснование. – М.: Юридическая литература, 1967. – 152 с.
208. Экман П. Психология лжи. – СПб.: Питер, 1999. – 272 с.
209. Як не втратити житло // Дзеркало тижня. – 2002. – № 25. – 6-12 липня.
210. Якимов И.Н. Криминалістика. Руководство по уголовной технике и тактике. Новое издание, перепечатанное с издания 1925 г. – М.: ЛексЭст, 2003. – 496 с.
211. Яни П.С. Преступное посягательство на имущество // Законодательство. – 1998. – № 9. – С. 74-82.

З М І С Т

Передмова	3
Глава 1. Криміналістична характеристика шахрайств відносно власності особи в сучасних умовах	6
1.1. Предмет злочинного посягання при шахрайстві відносно власності особи в сучасних умовах	6
1.2. Способи вчинення шахрайств відносно власності особи в сучасних умовах	16
1.3. Механізм утворення та виявлення слідів при вчиненні шахрайств відносно власності особи в сучасних умовах	39
1.4. Характеристика особи шахрая	48
1.5. Характеристика особи потерпілого від шахрайства	61
Глава 2. Використання даних криміналістичної характеристики у тактиці початкового етапу розслідування шахрайств відносно власності особи в сучасних умовах	70
2.1. Тактика допиту та одночасного допиту двох чи більше вже допитаних осіб при розслідуванні шахрайств відносно власності особи в сучасних умовах	70
2.2. Тактика пред'явлення для впізнання при розслідуванні шахрайств відносно власності особи в сучасних умовах	94
2.3. Тактика обшуку при розслідуванні шахрайств відносно власності особи в сучасних умовах	113
2.4. Призначення та проведення експертиз при розслідуванні шахрайств відносно власності особи в сучасних умовах	128
Список використаних джерел	142

Наукове видання

ГОЛОВКІН Сергій Вікторович
ЩЕНКО Андрій Володимирович

Криміналістична
характеристика шахрайства
відносно власності особи
та її використання
на початковому етапі
розслідування

Монографія

За редакцією авторів
Технічні редактори О.В. Буцко, І.О. Шикун
Комп'ютерна верстка С.М. Топольська

Підписано до друку 07.06.2013.
Формат 60×84 1/16. Ум. друк. арк. 10,0.
Тираж 300 прим. Зам. № 31

Редакційно-видавниче відділення відділу організації наукової роботи
та редакційно-видавничої діяльності Луганського
державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка
Друкарня РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка
91493, м. Луганськ, сел. Ювілейне, вул. Генерала Дідоренка, 4
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 2692 від 17.11.2006 р.